

КАРАМОЛДОНУН КҮҮЛӨРҮ

Бир убактарда Кырмам университетте окуп жүргөн маалымда Карамолдонун үйүндө жашап калдым. Анын туугандык жайы да бар эле. Ал киши бизге жезде боло турган. Өзүм комуз чертпесем деле, эртең менен керээли кечке, төрдө кара саксак көлдөлөңдө малдашын жазбай отуруп алып, комуз черткен улуу музыканттын күүлөрүн талбай укчумун. Ал киши бир орундан козголуп да койчу эмес. Топучан, тебетейин жанына чалкасынан коюп, комузун күүлөп ойлуу отурган жездемдин элеси азыр деле көз алдыман кетпейт. Күнүгө угуп жүрсөм деле черткен күүлөрүн чарчабай чаалыкпай кайрадан-кайра укчумун. Карамолдо жаш-кары дебей, элдин суроолорун канааттандырган киши эле. Күүлөрүн угабыз деп үйгө не бир залкарлар келчү. Атасам Алымкул, Осмонкул, Саякбай жана Райкан, Мыскал, Бүбүсайралар айтор баары эле келишип, өзүлөрү да аңгеме куруп беришчү. Комузчулардан Ыбрай, Чалагыз, Шекербектер көп каттай турган.

Булар да күүлөрүн угуп өзүлөрү да комуз чертип беришчү. Дем алыш күндөрү ким келбесин керээли кечке күү угуп анан кетишчү. Комуз үйрөнөбүз деп, республиканын булуң бурчтарынан, комузга шыктуу жаштар каттаган. Атайын комуз үйрөнөм деп 16 жаштагы бала Оштон пойуз менен келиптир деп Болуш Мадазимовдун атын атаганын кулагым чалганы бар.

Карамолдо өзү жайыл дасторкон, меймандос, адамды кадырлаган киши болгон. Меймандар алгач согум союлган маалда көп чакырылуучу, алардын басымдуу көпчүлүгү искусствонун адамдары болоор эле. Карамолдо кичи пейил сылык, көп сүйлөбөгөн бир мүнөз, салабаттуу, салмактуу, өзүн оор басырык кармаган, ойчул, бирөөнүн сөзүн дитин коюп уккан, ошондо да комуз колдо кыңгырап сүйлөгөн кишини коштоп маашырланып укчу.

Карамолдо комуз черткенден жадабаган мээнеткеч деп айтпадымбы, өзү өтө аракетчил, тынымсыз иштеген кишини да урматтар эле. Мен анын үйүндө тарбияланып жүргөндө Карамолдо улуу инсан кайталангыс кубулуш экенин жакшы түшүнчүмүн. Ошондуктан жездемдин баскан турганы кыймыл аракетин, бирөөлөр менен аңгемелешкенде жасаган мамилесине көз салып өзүмчө байкоо жүргүзчүмүн. Ал кезде сын алгы дегендин дайыны жок, эрмек жалгыз үн алгы. Ак калайдан жасалган аппараттар борбор калаабыздын көчөлөрүнүн кесилишкен бурчтарында зым карагайлардын чокусунда таң аткандан баштап, түн бир убакытка чейин үнүн жаңыртып турчу. Уктурулган концертте Карамолдонун атын жана анын күүлөрүн бир нече жолу угууга туура келчү. Карамолдонун эмгеги жогору бааланып ордендер менен сыйланган жана ошол жылдары Жогорку Советке депутаттыкка шайланган.

-Ошентип Карамолдону түшүнүүгө, ичимен жалпылап корутунду чыгарууга аракет кылчумун. Эшиктен киргенде эле, көзгө биринчи комузу, ойноп олтурган анын колдору урунчу. Манжалары башка музыканттардыкындай

ичке узун эмес, барбайып жоон кыскараак жана кубаттуу, жоон бармактары менен ичке кылдын экөөң, ал түгүл үчөөң кошоктоп кантип басып албайт, аларды кандайча кылдат басат деп да таңданып ойлочумун. Комузду черткенге карандай эле күч керек, бармак манжалар балбан болуу керек, ичке узун манжалар менен жанагы пианино дегенди жакшы ойнойт дечү. Эс алып үйдүн ичинде же эшикте, короодо ары-бери басып жүргөндө, дайыма колдорун, алаканын, манжалардын түптөрүн ушалап массаж жасачу экен, аны кийин түшүндүм,

Үйдөгү балдары Гүлсүн, Искенбай азда болсо комуз чертишчү. Уулу Сабыр чоң комузчу, Мураталы Курөнкеев атындагы музыкалык окуу жайында окуп адис музыкант болуп жүргөн. Карамолдо бул окуу жайга комуздан сабак берчү.

Кичинекей Гүлсүндү атасынан комуз үйрөнүп профессионал болушун, мен тымызын тилээр элем, оюмду жездеме ачык айтканым да бар. Айдын нуру төгүлгөн сахнада Гүлсүн Карамолдоева - Карамолдонун куүлөрүн аткарып, элдин алкышын алып турса жаманбы деген жүйөлөрдү келтирчүмүн.

Бир күнү мага комуз үйрөтчү деп кыйнадым. Жүккө жөлөнүп турган комузду көрсөтүп: «Черттип көрчү» - деди. Алып эле кулагын толгоого кириштим.

-Чүүш! Кулагына тийбе бузуп койосуң, даяр комуз черте бер,

- Кандайча чертем бармак-манжаларды каякка коюшум керек?

Айтканын айткандай шартылдаттым. Кайнаса каны күүгө жакындабаган добуштарды айда даңкылдаттым. Жездем шылдың кылып күлөбү десем күлгөн жок, тескерисинче ары-бери баса менин «күүлөрүмдү» тыңшайт. Колдоруман, манжаларыман көзүн албайт. Бир топко чейин черттим, аягында: «Комуздун башын оорутпай ордуна жөлөп кой! Сенден комузчу чыкпайт, сен комуздун күүсүн ынтызар укканга жаралгансың, ошол эле сага чоң олжо» - деген.

Ошондон кийин жүктө жөлөнүп турган комузунун жанына экинчи басып барганым жок.

... Ал киши куйкум сөздү, тамашага чалдырып кычыткы сүйлөгөн кишини, ар-түрдүү күлкүлүү болмуштарды жакшы көрчү. Жездемдердин уругу Чоң чарык тукумунан болот экен. Анын уламышын бир күнү өзү айтып берди.

- Айылда бирөөлөр той берип калат, келген кишилер эшиктин алдына кепичтерин чечип төргө өтүшөт. Аксакалдар салабаттуу сөздөн кеп козгошот, Ошолордун арасында биз сөз кыла турган киши да болот. Ал дагы эл катары

чарыгын чечип, төрдөгү аксакалдардын катарына отурат. Буту ушунчалык кетмендей чоң экен, чарыгын көргөндөр мыйыгынан күлүшөт.

Аңгыча бир аял улагымды жоготтум деп, чырылдап айыл арасында өйдө-төмөн жүгүрүп жүрөт имиш. Айылдын булуң, бурчтарын канчалык аңтарбасын, аял чаалыгып-чарчап бүтсө да улагы эч жерде көрүнбөйт. Көрсө улагы эшиктин алдындагы чечилген чарыктын ичинде эле, болгондо да бир бурчунда кепшеп жаткан имиш. Ошондон кийин өз аты калып «Чоң чарык¹ атакка өткөн экен». Муну мага үйрөтүп коюп, эл жыйналып, сөз кезеги келгенде ушуну айтып бересиң деп шыкактайт. Муну уламышка өз оюмдан «мурчу» бар сөздөрдү кошуп, кырааты менен айтып берер элем. Эл дуу күлсө жездем да ыкшып атып көзүнөн жаш чыкканча күлчү.

- Ээ! айланайын Бике! Жездеңдин чоң-чарык экенин кайталап койчу, деп Чалагыз күлөт. А киши мени жакшы тааный турган.

- Оо! - Атаны арман каран күн!
Кокуй наалат шордуу түн!

Жездең эч кереке жарабаган эле Чоң чарык ботом! - деп Саякбай Манастын обонуна салып ха-ха-ха,лап күлүшөөр эле.

... Сабак даярдап отуруп жедеп чарчаганда эшикке чыксам жездем отун жарып, кичине отургучта отуруптур, байбичеси жанында турат. Колунан балтаны алып, отун дегенди, отургучка отуруп алып бапестебей эле, минтип күрсө-күрсө. тарса-тарса чаап эле жарып салат. Деп кыйын киши болуп отун жарганга кириштим. Бирок менин далалат-аракетимден аз натыйжа чыгып атты.

- Келе балтаны отун жарганды да билбейсиң.
Карап тур! - деп салмак менен балтаны шилтеп койсо эле, бутактуу дөңгөч жарылып түшөт. Анан мени шылдың, маанилүү көздүн тикеси менен карап коёт.
А, мен жарсам эле көп аракеттерди талап кылат.
- Чүүш! Эй отунду жарганга да акыл керек мындай чап, тигиндей чап деп көрсөтмө берет.
- Чоң чарыктын акылы, отун жарганга эле жетет, андан башка акылың эмнеге жетмек эле! - деп отунду күрсүлдөтө кирем.

Жездем эмнегедир унчукбай калган, кылчайып карасам менин сөзүмө күлүп атып отургучта кыйшайып калыптыр. А киши күлгөндө каткырып күлбөстөн, түнт мүнөзү жоюлуп, кыткылыктай күлүп жүзү жадырап жайнап турчу. Мына ушундай окуялардан кийин жездем кычкыл, куйкум сөздү жанындай жактыраарын түшүнгөм.

Мен сабакка тыкан даярданчумун, китеп окугандан тажачу эмесмин. Сабакка эрте кетип лекциялардан кийин окуу залдарында, китепканаларда болуп кээде түнкү саат он бирде келчүмүн. Мен кайсы убакта келбейин жездем үй-бүлөсүн жаткырып коюп, мешке отундан көбүрөөк салып, кып-кызыл памир чайдан ууртап, мени күтүп отурганы, отурган. Тамакты жылытып менин курсагымды тойгузуп, эми бир чыны чайды үстүнөн бастырып кой деп, анан экөөбүз көпкө сүйлөшүп бир мезгилде жатчубуз. Окууга болгон мамилемди көбүрөөк жактырчу жана мени жакшы көрө турган. Маянасы тийген күндөрү далай жолу филармонияга ээрчишип барчубуз. Атактуу артисттерди, акындар, жазуучуларды ошол жайда жакындан таң калуу менен көргөнүмүн.

... Молдокенин күүлөрүнүн тарыхы мони аябай кызыктырды. Жаш кары дебей, кыргыз журтчулугу Карамолдону атынан Айтбай Молдоке деп кайрылышчу. Бир күнү ар-бир күүнү кандай себептер менен жаралганын сурап калдым жездем күүнүн жаралыш тарыхын сүрөттөп берди. Ошол кезде мүмкүнчүлүгүмө жараша күүлөрүнүн жаралышын жазып жүрдүм. Бүткөндөн кийин өзү алып барып машинкага бастырып келди. Жыйырма беттин ар жак, бер жагында. Окуп көрсөм карапайым супсак чыгыптыр.

Университетти бүтөөр менен жолдомого жараша алыска иштегени кеттим. Сыртта бир топ жүрүп, көп жылдан кийин келип сурасам, кол жазманы үй-бүлөсү кимге бергенин билбейт. Бирок бирөөң Балбай Алагушова бергенбиз дешти. Балбай Карамолдого жээн

экен.

Балбай кол жазманы пайдаланып комуздун тарыхынан балдардын журналына чыгарганын учкай окуп калганым бар.

Эми ошол комуздун жаралыш тарыхы жана «Сынган бугу», «Кайтып черт» жана «Ибарат» күүлөрүнүн жаралышын Карамолдо Орозовдун өз оозунан укканыман эсте калганда

Карамолдо Орозовдун айтуусу боюнча илгери бир замандарда Камбар деген хан өткөн экен. Ал өзү ар нерсеге ышкыбоз. Ыр чыгарган. Ырдагандарды жакшы көргөн, өзү дагы ченемсиз өнөрпоз адам болот. Бир күнү жигиттерин чакырып: «Төрт тарапка аттангыла. Кайсы жерден жанга жагымдуу добуш уксаңар абайлап байкап мага толугу менен айтып келгиле» - деп жөнөтөт. Бир жигити күндөп-түндөп жүрүп отуруп. калың токой, чер ичин аралап, чарчап чаалыккан неме жатып калат. Ойгонуп, ар тарапты баамдап тыңшап жатса жанга жагымдуу бир доош чыгат. Ал таң азандагы желге термелип, кыңгырап кулакка алда немедей угулуп турат. Муну көпкө тыңшаган жигит ордунан козголуп үн чыккан жакка барса доош карагайдын башынан чыккансыйт. Байкап көрсө чагылган тийип карагайдын чоку бутактарын сындырып кеткен. Сынган бутактардын баштары жараңкаларга айланып

кургап учтуу курч болуп калган экен, бир бутактан экинчи бутакка секирем деген маймылдын ичи жараңкага тилинип, ичегиси бутактарга керилип кургап калган имиш. Ошол желге термелип кыңгырап жагымдуу доош чыгарып турат. Көпкө чейин байкап тыңшаган жигит: «Канча күн, канча түн жол жүрдүм. Жамгырдын дыбыраганы, дарактын шуудураганы, аккан суунун шарпы менен не бир ажайып шаркыратмалардын үндөрү, шамал желдин ышкырыктары кулакка чоочун угулбаганы менен, жагымдуулугу жагынан тиги карагайдын бутагындагы ичегинин үнүнөн ашып түшпөсө керек» - дейт да ошол жерден кайра аттанып, ханына көрүп билгендерин төкпөй-чачбай айтып берет. Камбархан карагайдын кургаган ийри бутагын алдырып, эки учуна жалгыз ичеги тарттырып өйдө төмөн чертип көрсө чыккан доош өзүнө жаккан дейт. Камбар бир кыл менен күү чыгарган имиш.

. Ошондон тартып күүнүн башы камбаркан аталыптыр деп айтчу эле жарыктык,

...Илгери, тиги көлдүк бугулардан бир шайыр жигит чыккан экен. Ал ит агытып, куш салууга аябай ынтызар. Комузду ойдогудай чертип, жакшы атты жабдыгы менен минчү экен - Өзгөчө күлүк аттарды, жорголорду жактырып, аларды көргөндө ак эткенден, так этчү. Ошол мезгилде дубанды бузган алдына ат салбаган бир күлүк чыгат. Жайды жайлата биринчи байгени эч бир жанга алдырбайт. Мына ушул атка кызыккан жигит, бойго жеткен жалгыз кызын башма-баш айырбаштап жиберет. Ат жигиттин колуна келгенден кийин зоругуп кеткен экен, көп узабай өлүп калат. Бугулук жигит мына ушинтип сынат жана арман кылып күү чыгарат. Ал күү бир-эки эле кайрыктан турчу. Эл дайым эле арман күүнү уккусу келбейт. Ошондуктан аны оңдоп, түздөп, уккулуктуу кылып чертиш керек. Аны улал-курап узартып мен чертип жүрөм. Бир күүнү чыгарыш үчүн, аны улам такшалдырып алымча-кошумчалап жана жылмалап эми бышты, болду го дегичекти 20-25 жыл өтүп кетет.

Күү ошентип жаралат, - деген эле.

Жайдын толуп турган кези. Эл жайлоодо. Эртең баланча байдын көчү конуш жаңыртып, түкүнчө жерге конот экен деген каңшаар жайлоодогуларга чагылгандай тез тарады. Эл аңыз кылган, айтылуу бай эле. Жакында дүйнөдөн кайткан. «Кыркын» өткөргөндөн кийин журт жаңыртып башка жерге көчкөнү жатышкан. Анда мен тай минген балдарга кошулуп, өйдө төмөн чапкылап жүргөн бала чагым. Эртеси улуу шашкеде көч келайтат, тээтетиги жогорку тумшуктан чыгат экен дешип, адамдар серепчилеп колдорун маңдайларына жөлөп ошол тараптан көз албайт.

Бир топ, тай минген балдар менен жарышып көч алдынан тозо чыктык. Көч көрүнбөгөндөн кийин, тайлар бир аз эс алып бели суусун деп жайлоонун бетегесине оонай кеттик. Жайлоонун керимсели бетти аймалап көңүл сергийт. Шырп эткен добушка кулак төшөп, тыңшап жатсам, алда кайдан

укмуштуудай бир үндү жел айдап жеткиргендей болду, Тим эле алда немедей үн. Тиштеген бир тал чөптү ооздон албай ошол үндү аңдып, көмкөрөмдөн түшкөн боюнча жатып калыптырмын. Балдар көч карааны көрүнгөндө эле тайларына минишип, утурлап өргө чапкылап кетишиптир, аларга деле көңүл бурбаптырмын. Тайдын ноктосун колдон чыгарбай бекем кармап керемет үнгө кулак төшөйм.

Бирде жалгыз, бирде ал үндү коштогон көптөгөн үн. Жел үндөрдү желпинте жеткирет, жел үзүлсө үзүлүп, көч жакындаган сайын шаңдуу угула баштады. Турмушта мындай ыргактарды жолуктура албайсың. Бул мага угулган керемет үндөр жомоктогудай.

Ал кезде сөөк чыккан үй-бүлө конуш жаңыртып, көчкөндө бойго жеткен кыздары жана аялдары үн чыгарып, ыйлап кошуп көчүшчү.

Алдыда төө жетелеген бойго жеткен кыздар, мингендери күмүш жабдык шарактаган жорго же بازیгы мыкты аттар, аялдардыкы да жетелегендери бирден төө. Кошокчулардын төөлөрү жеңил желпи жүктөлүп, жүктүн үстүнө килем-килчелер, шырдактар өңүнөн жабылып, көз жоосун алчу. Кыздар, анан келиндер, аялдар болуп кыркалай чубашып жүрчү. Кошокчуларга жылкынын кишенегени, койлордун маараганы, төөнүн боздогону, төрттүлүктүн доошу кошул-ташыл болуп кетчү. Тиги ыраматылык, атактуу бай болгондуктан, шаан-шөкөттү көбөйтүп, атын дагы бир жолу даңазалап, көчүп аткан тура.

Балалык, ээрчиген тунук сезим, көчтүн үнүн ого бетер кыял чабытта кабыл алып комуздун үч кылына ылайыгы менен илинтип, күүгө которуп турду.

Кайтып үйгө баргычакты, андан кийин деле бул керемет үндөрдү унута алган жокмун. Кулагыма жуккан боюнча калды. Кайсы бир күндөрү. комузга салып көрсөм күүгө тартыла баштады.

Жаш кезимде эргип чыгарган бул майрам күүмдү жаштарга ибарат болсун деген тилек менен, кийин атын «Ибарат»¹ койдум деген эле.

... Айылдагылар койлорун кошуп кесүүлөшүп кайтарышчу.

Бир күнү ат минип кой жайып жүргөн жеримен, анда 15-16га барып калган курагым, айыл аксакалыбыз менин ордума бала жиберип алдыртып келди. Эртең сен биз менен Көк-Мойнокко ашка барасың. Ал жерге Мураталы чоң комузчу келет экен. Сени тааныштырып, ага сынатам, камынгын деп үйгө коё берди.

Эртеси эртелеп жыйырма чакты киши менен аттанып кеттик. Көк-Мойноко жетип калдык деп бараткандар кобурап калышты, Ангычакты айылдан бир жигит чабагандап тозо келип салам айта: Силер кимсиңер, каяктан келе

жатасыңар, аксакалыңардын аты ким деп, кабар алып, кайра атын таскактаткан боюнча айлына кетти.

Балыкчы тараптан баратканда суунун аркы өйүзүндө жумурткадай көп боз үйлөр тигилген. Желе мамыларда ээр-токумчан аттар, котологон кишилер. Айылга бир чакырымча калганда эле комуз үнү шаңкылдап угула баштады. Добуш оболлоп бийик чыккандыктан, ушундай да үндүү комуз болот экен ээ - деп, таң калып коём, күүгө алаксып атчандардан улам артта калам. Ой, бастыр биз менен катар жүр дейт. Айылга кирип бардык, баягы комуз дагы эле таңшып атат.

Бул үйгө түшөсүңөр деп ат алгандар бизге арналган өргөөгө киргизе баштады. Биздин аксакалыбыз Мураталы келдиби деп сурап калды.

- Келди, тээтиги үйдө деп жаңсап көрсөтүштү. Капырай мага бир чакырымдай жерден угулган комуз күүсү, буларга эмне угулган жокпу деп, ичимен таң калып коём. Жок, сүйлөшүп келатып, алагды болуп, комуз үнүн укпай калышса керек деген оюм бүтө электе:
- Жүрү мени менен деп, ээрчитип жөнөдү, боз үйдүн эшик жабуусун бирөөлөр көтөрүп ачты эле салам айтып кирип бардык. Үйдө толтура эл. Төрдө кырктардын кырына барып калган кара мурут жигит комуз чертип отурат. Комузу карагайдан чабылыптыр, узундугу кере кулач. Мени эрчитип барган киши Мураталы менен кучакташып көрүштү. Эскиден тааныш экен жанына отурду. Мураталы жана да бир күүнү чертти.

- Муке! Баягы мен айткан комузчу баламды ала келдим, Сынап көр, Эгерде керекке жарай турган болсо, күүлөрүңөн үйрөт, сени сагынганда черттирип эрмек кылып жүрөлү деп сөзгө салды.

Мукем, улагадагы мен тарапты ормоюп карап отурат.

- Кана, анда мобул күүнү угуп көрчү деп, мага карап комуздун кулагын толгой баштады. Кеткен жерден эле камбаркандан кетти.

Күү шартылдап чертилип бүттү, Ушуну кайрып көрчү иним деп мен жакка көз салды. Мени алып келген аксакал, өзү комузга ышкыбоз киши эле, мага өрүктөн комуз чаптырып берген. Ошону белимден чечип, кулагын толгой баштадым эле, коё турчу комузундун үнү пас экен, менин комузум менен чертип көр деп, чертилген күүгө ылайыкталып бураган даяр комузун сунду. Алып чертип көрсөм, айланайын кудай, үнү тим эле асманга көкөлөйт. Сол колунду кичине жогору жылдыр деп мага көрсөтмө берип коёт. Колумду айтканындай кичине жылдырсам, Мукем черткен күүгө шак эле келе түшкөнү.

Тердеп кеткен экенмин, эки көздү бек жумуп туруп: Бар береке тап деп, Мукемдин күүсүн ойноп жибердим. Күү бүтүп басылгандан кийин отургандар бул күүнү мурун үйрөнүп алган тура, башкасын черттирип көр дешип Мураталыга карашат. Мукем үнсүз сөзсүз ойлуу отурат. Комузун кайра алып дагы бир күүнү чертти да, жана мен тарапка комузун узатты. Мен так өзүндөй таза, кыйналбай кайталап аткардым. Отургандар «бали» деп мени сүрөп коюшат. Мукем тунжурайт. Дагы бир күүнү жылдырды аны да чертип кеттим. Күү чертилип бүткөндө, эл сүрөп комузду жакшы үйрөнүпсүң дешип кужулдап көпкө отурган соң, «Иним күү чыгарып жүрөсүңбү?» - деп сурап калды. Комузду жана кайра узатты.

Комузду толгой баштаганда эле Мукем ормоюп менин колдорума кадалып калды. Күүмдү чертип бүттүм. Мукем күүмдү кайтып чертчи деп сураганда күүмдү кайтып черттим.

- Күүндүн аты эмне деп сурап калды.
- Күүмдүн аты жок жаңы чертип жүрөм:
- Эмесе күүндүн аты «Кайтып черт» болсун. Мындан кийин күүлөрүңдү уккандарга биринчи «Кайтып чертти» аткарып жүр, анан башка күүлөрүңдү черте бер.

Мукем көпчүлүккө жана мага кайрылып Карамолдо буюрса чоң комузчу болуптур. Кыргызда, дубанга атагы чыкса менчелик болоор, менден ашкан комузчу болбос деп ойлочумун. Ал эми Карамолдо менден ашкан комузчу экен, атагы ааламга кетет. Жанагы мен черткен күүлөрдү Карамолдо биринчи жолу угуп эле чертти, аларды мурун үйрөнгөн эмес. Карамолдо аман болсо комуздан эч кимди алдына салбас. Мен бүгүндөн баштап комузду чертбейм, комузду Карамолдого бердим - деп комузун мага сунду. Уккан кулагыма ишенбей таңыркап калган экенмин. Сен мага карабай эле кой, комуздан башка өнөрүм кыягым бар. Мындан ары мен кыякты гана тартам деп жүктүн сол бурчунда жөлөнүп турган, кыл кыякты алып «Кер өзөндү»¹ созолонтту. Аш тараганча Мукем менен бирге жүрүп күүлөрүн үйрөндүм. Тарыхын да алгач ошол кишиден уккам дечү эле. Кайран киши.

Мураталынын айтуусу боюнча Карамолдо кийин Кочкордогу Кудайбергенге жана башкаларга жолугуп өнөрүн үйрөнгөн жана күүнүн тарыхын, дагы бир жолу алардан уккан. Таалим тарбия алган.

Күүнүн башы Камбархан бабадан. Казахтар аны өркүндөтүп эки кылдуу домбураны өнүктүрдү, Домбураны мыктылыкка чейин жеткирил, берене тагып, нота менен үйрөнө турган абалга көтөрүштү, Түркмөндөр баба Гамбардан эки кылдуу дутарды мурасдап аны, жогорку абалына чейин өздөштүрүп чертип жүрүшөт. Кыргыздардын ышкыбоздору, таланттуу өкүлдөрү, карагайдан комуз чаптырышып, үч кыл тагып бүгүнкү күнгө жектиришти. Кечээ эле өткөн Атай Огонбаев комузга төрт кыл тагып чертчү

экен. Концерттерде эл аз чогулса үч кыл комузун черткен, эл көп келип калса анда төрт кыл комузун чертчү.

* * *

Ортоазиялык исламда бакшылардын пайгамбары мусулмандардын касиеттүү олуясына айланыш сейрек эмес. Мындай фигуралар өнүккөн ислам жана бакшылык (аса-мусасын шарактатып, ак уруп жер кыдырган) беттешкен жерде мыйзам ченемдүү-Түркмөндөрдөгү Гамбар баба² олуяны жерге сууга батырбай асмандаткан аброюна кулак төшөйлү:

Гамбардын кейипкерин Орто Азияга ислам алып келди. Гамбар Али³ халифтин жардамчысы экени аз Мухаммеддин хадистеринде эскертилет. Ал өз жерине берилген, аны кут туткан, Хаджжад же кыйноодо өлтүрүлгөн⁴. Али пайгамбардын атак-даңкы, касиеттүү Гамбар-бабанын аброюнун кеңири таралуусуна жөлөк болду. Анын ысмы менен кээ бир суфий ордендеринин жөрөлгөлөрүнүн келип чыгышын түшүндүрүүчү, көп уламыштар, болмуштар тыкыс байланышкан. Бекташтын орденинин жер кески (сөзмө-сөз «букара») дербиштерди куруна «камбари» аталган аркандын үзүндүсүн илип жүрүшчү. Бул болсо «атбаккан, атчысы Алия, Камберия, өзүнүн кожоюнунун сүйүктүү атын тушоочу» аркандын урматына.⁵

Гамбардын «изи» («след») жана «мотила» («нокто») Фергана өрөөнүндө дагы урматталат.⁶ Мусулмандын арасында Камбар Алинин жумушкери экени көрсөтүлгөн китептердин таркап жүрүшү айтылат.⁷ Бирок элдик көз карашта кейипкер жаңы белгилер менен кошумчаланат. Түрктөр - Камбарды ат багарлардын коргоочу-патрону катары, кыргыздар жана "уйгурлар Камбар ата жылкылардын колдоочусу катары баалашат. (Мындан башка кыргыздар комуз күүсүн биринчи чыгарган Камбар хан болгон деп айтып жүрүшөт). Түркмөндөрдө Гамбар-баба музыканттар жана ырчылардын коргоочусу катары чыгат. (Сөзмө-сөз дутардын,⁸ музыканын ээси). Мындай мүнөздөмө Гамбар исламга чейинки ишеним Түркмөндөрдө сакталып калгандыгын көрсөтөт.

Түркмөндөрдө таркап жүргөн болмуштарда Гамбар-баба Али халифтин атчысы катары сүрөттөлөт. Анын милдети Алинин атактуу аты - Дулдулду багуу болгон. Дулдулдун кун өткөн сайын арыктап барат-канын, Али байкап калат да, бул эмнеси деп Гамбар-бабадан сураса Гамбар-баба эмне дээрин билбестен алдастап калат. Дулдулду мурунку эле таза, шар аккан сууну бойлото даамдуу чөптүү жайыттарда ототот, Эмне үчүн ат арыктап кетти деп Али өзү көзөмөлгө ала баштайт. Байкап көрсө Гамбар отуруп алып дутарда ойноп аткан болот, ал эми Дулдул башын жерге салып, муңайымда музыканы угуп калган. Көздөрүнөн жаш кулап түшөт жана ат оттогонду унутуп калыптыр.

Легендалардын бирдей аягы жок, Мургаб өрөөнүндө жайылган варианты боюнча, Али өзүнүн кызматчысына карата үн салат. Кожоюндун үнүнөн селт эткен Гамбар-баба, ат анын музыкасынан арыктаганын түшүнөт. Өзүнүн күнөөсүнө уялат (же Алиден коркуп кетип) бет алды жүгүрөт, Али качпагын деп кыйкырат. Бирок Гамбар-Баба «Жержарыл!» деп бакырат да жаракага түшүп жок болот. Али тешикке башын салып «Гамбар!» деп чакырса, тиги түпкүрдө «Мекке-Мединадан» үнү угулат. «Качан жолугушабыз?» - деп суроо салса, «Үрөй учурган сот күнү» - деп Гамбар жооп берет. (Кыямат - кайында, өлгөндөр тирилип «бейишке», «тозокко» бөлүштүрүлгөн макшар күн). Дутардын ыргып кеткен, кулагы түшкөн жерге, куду дутардын «кулагына» окшогон дарак өсөт.

Ахалда, Тедженде жана Серахан райондорунда таркаган ар-түрдүү жактары боюнча, Али калган дутарды жерге (ташка) уруп талкалаган. Айрымдардын айтуусунда Гамбар-баба өзү сындырган деп да жүрүшөт. Башка аңгемелерде Али Гамбарга жаңы дутар жасоого (же сынганды оңдоого) рахым кылган, ошондуктан мурунку сонун үнүнөн ажырады деп жүрүшөт.

Мындай уламалар Теджен, Серахон райондорунда жана Мургаб өрөөнүндө кеңири тараган. Аңгеменин башталышында же аягында Гамбар-бабаны биринчи дутарды жаратуучу катары түшүндүрүшөт. Дутар Гамбар -бабага чейин эле болгон, бирок биринчи дутарды Гамбар тапкан дешет. Төмөнкүлөрдү далил катары келтиришет. «Бир жолу Бухаралык эмир, күн тутулуп атканда, мунун себеби эмнеде деп, динчилерге суроо салса, тигилер: азыр музыканттар, аңгемечилер, ырчылар, жана акындар көбөйүп кетти деп түшүндүрүшкөн. Эмир бардыгын үлпөткө (пир) чакырып: «Бүгүндөн баштал ырчылыкка жана поэзияга тыюу саламын» - деп жар салган. Ошондо Гамб (мулла-Гамб) жыйындын ортосуна чыгып, эмирдин алдында ырын окуп берет. Эмир өз чечимин алып таштаган. Ал ыр: «Музыканы жамандабагыла. Качан жерде Адам-ата, Обо-эне пайда болгондо музыка бар экен, качан Каин жана Авел энесинин курсагынан жарып жарыкка келгенде музыка бар экен. Адамды бейиштен кууп чыкканда, ар ким өзүнө ылайык, мүнөзүнө ылайык иш менен алектенет. Мен - менсиген текебердүүлүктөн сактангыла. Качан Нук (Ной) Ковчекте сүйлөгөндө, музыка бар экен».¹

Айрым убакта Гамбардын шайтан менен келишип, шериктешкени да айтылат. Шайтан: «Эмне кылышты мен сага үйрөтөм, эгерде сен мага салам айтсаң» - деген. Ыйык баба кулак какпаган. Бирок мурункудай эле дутар деп эч нерсе чыгара албайт. Алдына дасторкон жайып тиги желмогузду күтөт. Шайтан келген. Салам алейкум - дейт Гамбар-баба, Анан шайтан сырды ачат: «Дутарга эшек (тепке) жасаш керек» - дейт, анан өзүнөн-өзү кубана баштайт: «Көрдүңбү сен мени менен учураштың, мен сенин шеригиңмин». Бирок Гамбар жооп берген: «Жок, мен «салам» деп сага айткан жокмун, дасторконго айттым».

Уламыштын башка, түрдүү көрүнүштөрү да белгилүү.

Биринчи дутар бүт бойдон тут жыгачынан жасалган, ал эмес кылдары да жибектен чоюлган. (Жибек курту тыттын жалбырагы менен тамактанат). Башка аңгемеде Гамбар кылды койдун ичегисинен жазаган. Үнү шаңкылдап алда кайда угулган жана сулуу да болчу, бирок Гамбар бармактарын жоорутуп алган. Ошондуктан дутарга жибек кыл таккан имиш. Сакталган пикирлерге караганда биринчи дутар өзүндөй болгон, бирок көлөмү боюнча эбегейсиз чоң эле, себеби ал убакта адамдар да чоң болушкан.

Кылдар да көп болушкан дешет, мойнунда 72 берене болгон Али бардык кылдарды экисинен башкасын үзүп таштаган жана берененин санын кыскартып 12 же 13кө түшүргөн. Ошондон кийин дутардын үнү төмөндөп адамдын үнүнө теңелип калды.

Биринчи дутардын үнү ушунчалык кооз жана «таттуу» болгон, бардык айбанаттар жана канаттуулар оттогонун токтотуп музыка угуп калышчу. Бирок Али (сейрек Гамбар) айтыптыр: «Мейли адамзаттын үнү, дутар сыяктуу, жогорку нотаны ала-албайт, бирок дутардын үнү бийик болсун». Ошондуктан азыр адам гана дутар менен моокум кандырат, а жаны-барлар анын үнүнө кайдыгер.

Түркмөнстанда Гамбар-бабанын эки жерде мүрзөсү сакталган. Бирөө Копет-Дагда Ашхабад районундагы Маныш айлынан 20 кмче түштүк тарабында, аскалуу тоонун түбүнөн атып чыккан булактын башатында. Көрүстөндүн дөбөчөсү таш менен корум-далган жана тегереги жапайы таштар менен курчалган коргончосу бар. Мүрзөнүн жанындагы тал Гамбар-бабанын таягынан, экинчиси анын дутарынан өсүп чыккан имиш. Бул көрүстөндү кыштактагылар гана билишет, жанаша жашагандар деле бул ыйык жерден кабардар эмес.

Гамбардын экинчи мүрзөсү кеңири маалым. Ал Иолотан районунда Газыклы-бенд суу тосмосунан бир нече км жерде жайгашкан. Гамбар-баба жерге түшүп кеткен жерде деген уламага байланыштуу ыйык жер. Көрүстөн орду Мургаб дарыясына 100 метрче жээкке жакын. Көрүстөн топурак дөбөчөдөн жана бийик эмес топурак ноолу менен курчалган. Сыпай (Үч бут) түрүндө, кишиден бийик шырмый мамы орнотулган. Бул жерде бир мезгилде Дулдул байланып турчу экен. Мүрзөнүн жанында дарак өсүп турат, ал жараткандын эрки менен Гамбар-бабанын дутарынын ыргып кеткен «кулагынан» өскөн. Аны дутардын кулагы деп айтышат. Айрымдары бул даракты бадам, кээ бирлери «бадам» эмес, эч качан мөмө байлаган эмес, буга окшош дарак да жок. Адистер даракты бадам дешет.¹

... Азыр концерт залдарында жүздөгөн кишилер чогулушат эмеспи. Шартка ылайык комуздун үнүн дагы жогору көтөрүш, учур талабы болуп калды. Элүүнчү жылдары Москвадан бир туугандар Покрасстар келишти. Алардын максаты комузду оркестрге ылайыкташтыруу, оркестрди улуттук аспаптар менен байытуу болучу. Алар комуздун жаңы үндүү формасын түзүштү. Берки комуздардан өзгөчөлөнүп гитаранын кичирейтилген формасы сыяктуурак жасалды. Жаңы комузду сыноодон өткөрүп кабыл алыш үчүн филармонияга комузчулар, акындар чогулушту. Анда филармониянын имараты, азыркы Ала-Тоо бульварында, Люкс магазининин бир башында жайгашкан. Жездем мени ошол кечеге ээрчитип барды. Залда алдыңкы катарда Молдобасан, Калык, Карамолдо, Саякбай, Осмонкул, Ыбрай, Шекербек, Чалагыз жана башкалар отурушту. Мен үчүнчү арткы катардан жай алдым. Эл орундарга жайгашкандан кийин, тигил каптал эшиктен чыгып, филармониянын жетекчилери менен комузду жараткан устакерлер жана Покрасс менин артымдагы катарга отурушту.

- Ким биринчи чыгат? - дегенде эле залдагылар жапырт бир ооздон Молдокем чыксын дешип, Карамолдону сахнага чыгарышты. Жаңы комуздун үлгүсүн Покрасс элге көрсөтүп туруп Молдокеге колмо-кол узатты. Карамолдо комузду көпкө күүлөдү.

Кулактарын, мойнун, аржак-бержагын бир топко текшерип көрүп, комузду кайрадан күүлөй баштаганда эле:

- Молдоке! Камбаркандан башта, залдагылар жаалап жиберишти.

- Күү жанды эритип, сезимдерди козгоп, көңүлдү көтөрүп, ар бир адамдын жүрөгүнөн түнөк таап, элди рахатка көшүлтүп турду.

Мени менен тушташ арткы катарда отурган Покрасс, өзүлөрүнчө кобурашып калган устакерлерге: «Слушайте внимательно, у него абсолютный слух» - деген сөзү кулагымда ушул күнгө чейин сакталып турат. Күү чертилип бүткөндөн кийин жездем бир аз токтой калып, залга көз жүгүрттү эле:

- Улант, Молдоке, улант, - дешип эл жана бир топ күүлөрдү черттиришти.

Покрасс сахнага чыкты. Карамолдо комуздун улам бир жерин көрсөтүп өзүнүн ой-пикирин көпкө чейин түшүндүргөндөй болду. Покрасс ошол жактан эле усталарга көрсөтмө берип жатты. Алар өзүлөрүнө гана түшүнүктүү белгилерди жан дептерлерине шыпылдатып жазып киришти. Жездем ордунан козголуп залга карай басканда, отургандар.

- Эми Ыбрай чыксын!

- Шекербек чыксын! - дешти эле, Молдокемден кайсы сынды бермек элек. Молдокемдики эле жетиштүү дешип, көшөрүп болбой коюшту. Эл тарады.

Ошентип, Кармолдо оркестрдеги комуздун жаңы формасынын тушоосун кескен. Ал алыт-комуз аталып калды.

Азыр Карамолдо Орозов атындагы улуттук эл аспаптар оркестри элдин массасына кеңири маалым, Күнөстүү жергебиздин шыңгыр обон, темпераменттүү ритмдери, адамды бийлеп алган жандуу ырларды даана аткарышып дүйнө элине аттын кашкасындай таанымал. Бул жанрдагы оркестрдин эң мыктысы десек, эч ким талашпас. Карамолдонун күүлөрүн оркестрлештирип, төгөрөктүн төрт бурчуна, дүнүйөгө жайылткан жана пропагандалаган, көрүнүктүү маэстро Асанхан Жумахматов.

Карамолдо угулган добуштарды дээрлик күүгө сала алган: Кремль мунарасынын курантынын какканын, паровоздун жүргөнүн, дубалда илинип турган чоң сааттын, ар жарым саатта зыңылдаган коңгуроосун, шамалдын ышкырыгын, теректин жалбырак-тарынын шуулдаганын, эшик алдындагы арыктагы шылдыр суунун акканын, шыбырт чыккан дабышты, жамгырдын доошун, көчөдө кетип аткан ат-арабанын дөңгөлөгүнүн кычырал-кыйчылдаганын өзүндөй окшоштуруп черте алган.

- Канча күүнү билесиз десем, кыргыздын күүлөрүн дээрлик билем, санаганым жок, беш жүзгө чамалаш күү чертем, аттарын эскертсе болду черте берем дечү. Элүүнчү жылдары аны Радиокомитетке чакырышып күүлөрүн жаздырышкан. Бүгүн 78 же 87-чи күүнү жаздырдым дегени эсимде. Эртең барып жаздырам дегенде ага аябай даярданчу, а күнү комуздан башка.

Күүдөн упөн башка машакаты жок болоор эле. Комуздун кылдарын чертип, сынап, тынымдан кийин кайталап чертип турчу. Эртең буюрса мына бул күүлөрдү жаздырам деп, аларды бир нече жолу кайталап чертип, тактап турчу.

Комуз күүлөрү оң толгоодо жана сол толгоодо экиге бөлүнүп чертилет - дечү Карамолдо. Алгачкы комуз күүлөрү оң толгоо менен чертилген болуу керек, бул байыркы, эскирип бүткөн, биздин доорго келип жеткен жок. Унутулган толгоо. Азыр бир-эки эле күү оң-толгоо менен чертилет, айтсак «жинди күү» же «бий күү» түркүмдөгүлөр, Сол толгоо оң толгоодон көп кийин комузду өркүндөтүүдөн келип чыккан, жашыраак, доорону жүрүп турган толгоо. Бул биздин мезгилге келип жеткен толгоо. Азыркы күүлөрдүн бардыгы сол толгоо менен чертилет.

Комуз күүлөрү төрт түркүмгө бөлүнөт, төрт багытка өсүп кетет;

1)Камбаркан

1. Насыйкат
2. Шыңгырама
3. Ботой

Ышкыбоз адеп комуз черткенди үйрөнгөндө бардык түркүмгө кирген күүлөрдөн чертип үйрөнөт. Чоң комузчу болууга шыгы барлар, түркүмдүн бир багытына көбүрөөк кызыгат да аны мыктылап өздөштүрөт. Өз алдынча күү чыгарууга далалат кыла аштаганда эле, өзүнө сүйкүмдүү, жактырган түркүмдөн күү чыгарууга ашыгат. Көбүнчө ошол түркүмдөн күү чыгарып калат.

Камбаркан түркүмү, багыты боюнча күү жараткандар- Мураталы, Карамолдо, Кудайберген. Булардын күүлөрүн мыкты аткаргандар Шекербек, Мейилкан Асылбек, Карамолдоев Сабыр, азыркылардан Бейшеке Жандаров, Самара Токтакунова, Апас Бакиров, Саадабай Шабданов ж.б.

Убагында Карамолдо өзү «менин күүлөрүмдөн жакшы чертет» - деп Шекербекти өзгөчө баалай турган жана ашыкча урмат менен кадырлачу. Концерттерде же жооптуу жолугушууларда, кээде өзүнүн күүлөрүн Шекербекке аткартчу. Жогоруда аталган чертмекчилер Карамолдонун күүлөрүн дээрлик өздөштүрө ала-алышпады, тек айрымдарын гана алгылыктуу аткарышат.

Насыйкат түркүмү күү чыгаргандар - Токтогул, Ыбрай, Атай, Шекербектер. Бул багыттагы күүлөрдү мыкты черткендер Шекербек, Асылбек, Самара, Болуш жана дагы азыркы мыкты аткаруучулар.

Шыңгырама түркүмү - өкүлдөрү жана аткаруучулар Атай, Шекербек, Болуш.

Ботой түркүмү - комуз кармагандын бардыгы чертишет.

Комузчулар күү чыгарганда эки түркүмдөн чыгарышы мүмкүн, же эки түркүмдүн ортосунан деле чыгара беришет.

Комуздун жасалыш формасы боюнча экиге бөлүп жүрүшөт: Токтогулдун комузу, Чалагыз Иманкуловдун комузу. Комуз илгери карагайдан, өрүктөн чабылчу, капкагы карагайдан.

Азыркы комузду формасы жагынан төрткө бөлсө болот: Токтогулдун комузу, Чалагыздын комузу, оркестрдеги альт-комуз жана электро комуз. Комуз жыгачтын ар кыл породасынан жазала берчү болду. Формасы боюнча Чалагыздыкы бардык жерде «көбүрөөк пайдаланып кеткени байкалат. Комузду үйрөтүүдө жана пропагандалоодо Саадабай Шабдановдун ысмын жана ыкмасын өзгөчө бөлүп атоого татыктуу. Ал ышкыбоздорго комузду нота

менен үйрөтөт. Орус кыздар же башка-улуттун өкүлдөрү Карамолдонун күүлөрүн кыян жүргөндөй, сел каптагандай шартылдатып чертип турса тула боюндагы кылдардын баары өзүнөн-өзү күүгө келет. Саадабайды колдон келсе багып алчу жигиттерден.

Карамолдо өзү комуз чапканды жакшы билсе да, Чалагыз жасаган комузду пайдаланчу. Өрүктөн өзгө жыгачтардан жасалган жана башка формадагы комузду черткен жок. Элүүнчү жылдардын башында, комузум эскирип кетти деп, Чалагызга атайын тапшырма менен жаңы комуз чаптырган. Мойну мындай болсун, күлчөгү тигиндей болсун, мурунку комуздан чоңураак болсун деп түшүндүрмө-көрсөтмө берген. Комуз даяр болгондо экөөң тең алмак-салмак чертип жүрдү. Кыйладан кийин гана жаңы комузунун үнү ачылып, аны такай чертип калды, бул Карамолдонун акыркы комузу эле.

Кеткүтже мондалидин кылдары тагылган комузду көргөндө кабагы бүркөлүп, серт өңү түнөрүп, аябай кейип калар эле. Карамолдо комуздун кылдарын өзү жасачу, же Чалагыз, Ыбрайлар атайлап алып келишчү. Кылды өзү чыйратканда бардыгыбыз жардамдашчубуз. Бул өзүнчө бир окуяга, көңүлдүү майрамга айланып кетер эле. Карамолдо ал күнү маңдайы жарык, көңүлү куунак, кубанычта жүрчү.

Карамолдо Орозов (өз аты Токтомамбет, кичине чагында окумал кара тоголок бала экен). Ыссык-Көл аймагында, Корумду деген жерде 1883-жылы жарды дыйкан чарбагердин үй-бүлөсүндө туулган. Комузда ойноону өз атасынан үйрөнгөн. Ал улуу көңтөрүшкө чейин эле атактуу комузчу-музыкант болчу. Досторунун курчоосунда, элдик жыйындарда, аш-тойлордо, кийин жалпы союздук майрамдарда, мелдештерде жана комузчулардын нечен сынактарында өзүнүн күүлөрү менен чыгып жеңип чыккан.

Карамолдонун таланты көңтөрүштөн кийин жаңыча гүлдөдү, ал жаңы музыкалык маданиятты түзүүчүлөрдөн болуп калды. Кыргыз элдик күүлөрдү тапкычтык жана билгичтик катары гана чыкпастан, аларды чебер аткаруучу гана болбостон андан ары өстүрүп өнүктүрүп, тереңдетип түп нускалык музыканын деңгээлине чейин көтөргөн инсан. Көп сандаган, унутулгус аспаптар пьесасынын автору. Элдик композитор катары, элдик-классикалык күүлөрдү «Сынган бугу», «Ибарат», «Кайтып черт», «Насыйкат», «Жаш Кербез», «Колхоз камбарканы» башка толгон күүлөрү өз алдынча кыргыздын элдик аспаптар музыкасынын эң жогорку жетишкени болуп калды.

Карамолдо комузду ар-тараптуу өздөштүрүп жеткилең билген жана комузда аткаруучулук чеберчилигин жогорку баскычына жеткен. Кыргыз искусствосунун тарыхына комузда ойноо академиялык мектебинин негиздөөчүсү катары кирди. Анын чыгармачылыгы кыргыздын профессионал

музыкасынын өлүшүнө, торолушуна жана гүлдөшүнө өбөлгө түздү. Элдик композитор жараткан күүлөр, кыргыз композиторлорунун көп сандаган чыгармаларына негизи болуп калды, Азыркы комузчулардын жемиштүү чыгармаларына түздөн-түз таасирин тийгизди. Өткөндүн улуу мастерлеринин мурастары, элдик музыканттардын көп кылымдык тажрыйбалары Карамолдонун барлыгынан гана сакталып калды, жеткилең формалары жалпыланып кийинки муундарга өткөрүлүп берилди - дейт ал жөнүндөгү буклетте.

1931 жана 1936 жылдары Карамолдо Орозов Кырмам театрда оркестрдин солисти, ал эми 1936-жылдан өмүрүнүн акырына чейин Кырмам филармониясынын Эл аспаптар оркестринин солисти катары эмгектенген. К.Орозов Москвада өткөрүлгөн кыргыз искусствосунун эки декадасынын катышуучусу. Комузчунун коомдук жана чыгармачыл зор ишмердүүлүгү партия жана өкмөт тарабынан жогорку бааланды, 1935-жылы ага «Кыргыз ССР эл артисти» ардактуу наам ыйгарылды. Карамолдо Орозовдун ысмы Токтогул Сатылганов атындагы Кырмам филармониясынын мамлекеттик Элдик Инструменттер оркестрине ыйгарылган, Нарын шаарындагы музыкалык мектеп Карамолдо атында. Өзү туулган өскөн Корумду айлындагы орто мектеп, Каракол шаарындагы бир көчө Карамолдонун ысмын алып калды. Мектептин алдында Орозовдун кутунасы орнотулду.

1983-жылы 24-декабрда филармониянын чоң залында Карамолдонун туулганына 100 жыл толгонуна байланыштуу салтанаттуу кече болуп өттү. Республикалардан делегация катышышты.

* * *

Жыйнак жазылып бүтүп, материалдарды ирээти менен жайгаштырып басмага берип атсам, туугандарым алыстан болгондо да Жумгал районунан «Агым» гезитинин үстүбүздөгү жылдын 2002-ж. 27-сентябрында чыккан «Ачыла элек сандыкта» рубрикасынын астында жарык көргөн «Кыргыз күүсү кантип кылымга калды?» - деген көлөмдүү макала маекти алып келишти. Автору элдик фольклор жыйноочу Буудайбек Сабыр уулу.

Туугандарымдын кыжырдануусунун жөн-жайын териштирип көрсөк «Сокур ичегиден жеңилген Карамолдо» деген темасы экен. Туугандарым аякта макаланы аябай талкуулашып, авторлорго, гезитке жеткилең иликтенбеген жалган материалды басып жиберешкенине нааразы болуп келишиптир. Макала менен таанышып көргөндө эле, апыртмалуу ушак сөз, адамдын паркын коомчулуктун алдында кетирген, аброюн тебелеп-тепсеген, бүтүндөй бир элдин (Карамолдонун байбичесинин төркүндөрүнүн) абийирине шек келтирген, тынч жаткан адамдарды дүрбөтүп намысын козгогон, «беш өрдөк» макала экен. Карамолдону бир бечера адамдай сүрөттөгөн. - Макалада минтип жазылат: «Ошол учурда Кармолдонун радиого жазыла элек,

дагы 40-50 дөй күүсү бар экен. Эмне үчүн сиздин күүлөр толук жазылган эмес? - десем, «эски күүлөр» деп радиого албай жүрүшөт» - деп жооп берди.

Деги Буудайбек Сабыр уулу Карамолдонун канча күүсүн жазып алды экен? Эгерде жазып алса, алар кайда? Канча күү чертесиз деп сурам. «Кыргыз күүлөрүнүн бардыгын чертем. Санап көргөнүм жок, атын айтса эле эстетсе эле болду аткара берем, чамасы 500дөн ашык күү чертем» - деген эле.

Карамолдонун күүлөрү 1953-жылга чейин (Мен университетти бүткөнчө Карамолдонун үйүндө тарбияландым) жазылып бүткөн болуу керек. Аларды театралдык институтту бүтүп келген таланттуу жана шыктуу адис радиокомитетте иштеген Турсун Уралиев жазып алган. Карамолдо ошол жылдары Жогорку Советке депутаттыкка шайланган. Карамолдонун күүлөрү 3-4 жолу радиодон жаңырып турчу.

Жездем бир күндө үч же төрт гана күүнү жаздырчу. Жаздырам деген күнү күүнү кайра-кайра чертип кыялына жеткирип, комузун да табына келтирип туруп, анан барып жаздырган. Эски күү экен деп радиокомитет эч качан отказ берген эмес. Күү жаздырган жылы көңүлдүү, жайдары, майрамда жүргөндөй кубанычта жүрчү. Ошол Турсун Уралиев азыр деле телерадио комитетте иштейт.

- Кайра макалага келели, «1960-жылы Тоголок Молдонун жүз жылдык мааракесине Нарынга барып келгенден кийин Карамолдо «сокур ичеги» болуп союлуп ооруканага жатып калат». Автор бул маалыматты кайсы булактан алды экен?

Ырасында ошол жылы Карамолдо үй-бүлөсү менен Ыссык-Көлгө барып, (Корумду) эс алып келишкен. Арадан 15-20 күн өтбөй эле жездем Ыссык-Көлгө карай барып келем деп эле шашылыш кетиптир. Учурашайын деп барсам үй-бүлөсү кабатыр болушуп отурушкан экен. Карамолдо Нарындан келгенден Ыссык-Көлдөн, экинчи барганда ооруп келген.

Гезитте «... Карамолдо сокур ичеги болуп союлуп ооруканага жатып калат. Жанында Чалагыз Иманкулов отуруп, анан өзүнүн байбичеси келгенден кийин ага тапшырып кетет ...» Бул жалган маалымат кайдан чыга калды, эмненин негизинде жогорку саптар жаралды?

Дегинкисинде, Карамолдо айылга барып Дүйшөмбү деген мыкты иниси бар эле ага жолугуп мейман болуңуз дегенине ынабай, токулуу ат таптырып жайлоого кетет. Жайлоодо ар-бир үйгө аяк өйдө кирип, учурашып эми көрүшөбүзбү, жокпу деп эле коштошо берет. Түтүнмө-түтүн коштошуп бүткөн соң, 3-4 күндөн кийин жакага түшөт. Иниси Усуп менен «экөөбүз деле картайып кеттик» деп кучакташып ыйлашкан экен. Дүйшөмбү үйүнө чакырып козу союп меймандап калат. Эт бышкыча, эс алган болуп кыйшайып уктай

бериңиз деп төргө жаткырат. Тамак даяр болду дегичекти болбой, чочуп ойгонот да, мен болбой калдым, тезинен Бишкекке жеткиргиле деп чыдай албай алдастап калат. Түнү менен жол жүрүшүп Бишкектеги Нигматулиндин (мезгилинде атактуу клиниканын бири) клиникасына жеткиришет. Нигматулин өзү операция жасайт, бирок сокур ичегиси оорубай эле аман экен. Оору өтүндө экен деп бооруна операция жасайт. Өтүндө таш бар экен, кабыгы жарылып кетиптир, өт денесине таркаган. Жетимиштен небак ашкан кишиге эки операция катар жасалса улгайган адам эмес, жаш жигиттер туруштук бере алабы? Карамолдо «сокур ичегиден жеңилген жок, өтү жарылып кетип, операцияны көтөрө албай «боордон» кетти.

Эми гезитиңизге келели: «Жанында Чалагыз Ыманкулов отуруп, анан өзүнүн байбичеси келгенден кийин ага тапшырып кетет, бир аз туруп анан байбичеси да кетип калган экен».

Бул чындыкка жакындашпаган жалган маалыматты автор каяктан алды экен?

Карамолдонун байбичеси Токтобүбү деген ким эле?

Менин өз атам Солтонбеков Ырсалы, энем Жумакан кызы Сайракенин балдары токтобой жүрөт. Бала көрүшсө эле чарчап калат. Жакын бир туугандарынан боюнда бар аялы төрөй электе, өзү өлүп калган болот. Мына ушул жетим калган ымыркайга Токтобүбү деген ат коюшуп атамдар багып алышат. Токтобүбү менин ата-энемдин багып алган баласы. Кыз жаңы ата-энесинин көзөмөлүндө Бишкекте, ошол кездеги алдыңкы интеллигенттин үйүндө тарбияланып, окуп билим алып абдан адептүү өсөт. Ал техникумда окуп жүргөндө атасы, абасы, чоң эжеси репрессияга дуушар болушат. Үй-бүлөсүн Жумгалдан чоң энебиз Бурул келип көчүрүп кетет. Окуусун бүтүп өз кесиби боюнча иштеп жүргөндө, Чаекте иштеген Көлдүк, болгондо да Корумдулук Абдрахман дегенге турмушка чыгат жана ал өз жерине алып кетет. Абдрахман карып калган ата-энесинин жалгыз баласы экен. Жакын туугандары деле жок болсо керек. Согуш чыкканда Абдрахман фронтко жөнөйт. Токтобүбү кыска мөөнөттөгү трактористтик курсту бүтүп бөгүп алган кайын ата-энесин багып жүрөт. Абдрахман жарадар болуп согуштан кайтат жана ошояктан үйлөнүп келинчегин ала келет. Токтобүбү тракторун МТС. Тапшырып төркүнүнө Жумгалга кетүүгө камынат. Айылдаш аксакалдар чогулуп, жакшы жердин бүлөсү экен, кетирбейбиз дешип, баталарын беришип, баласыз жүргөн Карамолдого алып беришет Карамолдо Токтобүбүдөн Гүлсүн аттуу кыздуу болот.

Мен университетте окуп жүргөндө Карамолдо студенттик жатаканага өзү барып, биздин үйдө жүр эртели кеч баш көз бол деп мени ээрчитип кеткен Комнатада бирге жашаган жолдошторумдун көзү тирүү катышыл турабыз.

... Сексенинчи жылдары Бишкекке которулуп келүүгө туура келди. Анча-мынча убакыт квартирасыз болуп калдым, Эжем Токтобүбүгө кайрылдым бир аз убакытка төрт квартираныңдын бирине кирип турайын,- батириңизди тез эле бошотуп берем. Эжем караманча көшөрүп болбой койду. Бул квартиралар меники эмес, жездендики. Мени туура түшүн. Карамолдонун квартирасын эки квартирага айлантип, аны төрт квартирага көбөйтүп Карамолдонун тукумун толугу менен үйлүү жайлуу кылышым керек. Карамолдонун атына кыпындай дагы кир жугуза албайм иним. Капа болгон жокмун. Кайра күйөө баласы Гүлсүндүн курбалын жолдошторума барып айтып жетекчи кызматка койдурдум. Токтобүбү деген Карамолдо үчүн өз жанын аябаган инсан эле. Өзү бардык ишке бүйрө, тыкан, аялзаттын тазасы. Үйүндө кыл жатчу эмес.

... Түнү менен Дүйшөмбүлөр Ысык-Көлдөн алып келишип, операция бүткүчөктү башында туруп, анан кайра көлгө кетишкен. Карамолдонун жанында иниси Аскар Ибраев турду. Байбичесин, кызы Гүлсүндү дарыгерлер, аларды көрүп Карамолдо өзүн таштап жибербесин деп, ооруканага келтирбей коюшту. Аскар Ибраев өзү чоң журналист, «Мугалимдер кезинде» эмгектенчү. Кийин ондогон жылдары Москвада Жогорку Советтин алдында котормочу болуп иштеди. Эки уулу Москвада илимдин доктору, профессорлор. Азыр Чолпон-Атада үй салдырып ошол жакта турат. Көлгө эс алып кеткин деп мени мейманга чакырып жүрөт.

Аскарды өз уулу Искенбай алмаштырды. Искендер Карамолдоев Москвадан институтту бүтүрүп келген (айыл чарба боюнча инженер), Фрунзеде Партиялык Жогорку мектепте окутуучу. Азыр ал инсан жок, дүйнөдөн көчүп кетти.

Искенбайдан колмо-кол жездемди мен өткөрүп алдым. Акыркы эки суткада, алмаштыра турган киши жок, кагары менен мен болуп калдым. Карамолдону бири-бирибизден колмо-кол өткөрүп алып турдук, жанынан бир карыш жылган жокпуз. Албан музыкантты да жалгыз таштап коюучу беле!..

Эми «стакандагы сууга келели». Ал сууну ким алып келди экен, каяктан? Же сыркоолор жаткан ар бир палатада крандын суусу бар бекен. Же эшиктен, операция болгондорго суу алып барып бергиле деп уруксат берет бекен? Кайсы ооруканада айрыкча ички органдарга операция болгон хирургиялык бөлүмдөрдө стаканга толтура куюлган суу асмандан түшүпбү?

Борбордук ооруканалар эмес тээ тетиги чет жакадагы элеттик ооруканаларда деле муздак суу менен оозун сүртүп тургула деп уруксат берилбесин, борбордук жазуучулар кандайча түшүнбөй калат? Бейтапканаларда стаканды пайдаланууга уруксат берилбейт, бул жобо ал муздактан бери эле күчүндө.

Улукбектин медицина боюнча үч томдук трактатында кеселмандарга муздак чийки сууну ичирбөөнү талап кылган. Дүнүйө жүзүндөгү дарыгерлер ушул күнгө чейин бул жобону так аткарат. Азыркы санитардык тейлөө (дүйнө жүзүндө) Улукбектин окуусуна негизделген. Башкы врачтын көрсөтмөсү боюнча, кеселмандын оозу кургап турса, кеберсиген эриндерин көк чайды кайнатып, салкыныраак абалда таза дакини нымдап сүртүп тургула дегенин жанында багып тургандар так аткарып турдук. Өтө эле чыдабай баратса чай кашык (аш кашык эмес) менен бирди оозуна бергиле дегенин да унутканыбыз жок. № 95 көк чай пайдаланылган, аны фарфор чайнекте (стакан эмес) алып келишчү. Ал тургай чыныны да пайдаланууга уруксат берилген эмес. Дарыгердин көрсөтмөсүн даана аткарганбыз.

Жездем анда санда өзүнө келет. Көпчүлүк убакта жөөлүйтү чабалактайт. Ысык-Көл, Ысык-Көл деген сөздөрдү көп айтат. Түнүндө, «жел сокпойт, шамал жүрбөйт»,... «Ысык-Көлдүн шамалы ай» -дей бергенинен Кал ык Акиевдин үйүнө телефон чалдым. Ооруканага жакын, азыркы «Манас» кинотеатрынын оро-парасында болчу. Караңгы түндө Маша жеңем өзү жүгүрүп келип жел үйлөткүчүн, вентиляторун берип кетти. Маша жеңем - Магрифа Рахимова - педагогикалык илимдердин доктору, профессор, Ондогон жылдар бою Арабаев атындагы педуниверситетте үзүрлүү эмгектенет. Кафедра, институт башкарат. Диссертация коргоо боюнча канча илимий Советтердин (Өзбекстан, Казахстан) мүчөсү. Илимдин кандидаттарын тарбиялап чыгарып турат. Ондогон илимий макалалардын, педагогикалык, методикалык, окуу-методикалык куралдардын автору. Шериктеш мамлекеттерге белгилүү окумуштуу.

Желпигичти коюп берсем жездем эсине келе калып, Өөх! Жаным жай ала түшпөдүбү, Ысык-Көлдүн шамалы келбедиби, Көлдүн шамалынан айланайын! _ деп мени көпкө алкады. Эсине келе калса эле, сен бактылуу болосуң, ооба сен бактылуу болосуң балам! Эми жанагы чайыңдан оозу-мурдумду нымда. Ооба, сен бактылуу болосуң деп эле айта берди. Анан кичине көшүлгөнсүйт, кайра ойгонот. Алдастайт. Оозу мурдун этияттык менен сүртүп чыгам. Башы ысып турат. Өңү албырат.

Күндүр-түндүр эки сутка жанынан карыш жылганым жок, ажатканага да медсестра келбесе бара албайм. Халат жамынып, керебеттин жанында керебетке байланган сол колун кармап ушалап отурганым отурган. Колум талып кетсе деле укала дейт. Жездем эшикке жакын, төрдөгү экөө да операция болгондор, төшөктө. Алар мени аяшат, чыдамкайлу-улугума баа беришет. Мен жездем менен алпурушам.

Күндүзү, түшкө жакын, жездемдин шайы оой баштады, алдастап чабалактап калды. Мен дароо Чалагыз Иманкуловка телефон чалды. Аксакал дароо келе калыңыз, даарат ала келиңиз, жездемдин шайманы кетип атат.

Болуптур айланайын, ырым-жырымымды жасап алып тез эле келе коём. Чалагыз Иманкулов Карамолдо операция болуп атканда үстүндө болгон эмес, үстүндө Дүйшөмбү жана Көлдөн келгендер болгон. Чалагыз Карамолдо кайтыш болуп атканда менин чакыруум боюнча келген.

Аксакал кирип келип эле мага жалына берди. Айланайын сен жөн билги бала турбайсыңбы!... Адам турбайсыңбы - көпкө кобурады. Эми жездең болбой калыптыр. Сенин эсиң чыгат, эшикке чыгып отур. Мен эшиктин сырткы түбүндө отурдум. Экинчи этаж, болгондо да коридор түгөнгөн жерде. Аксакал шатыратып көлкө дем салды, ыйманын окуп атат деп эле отура берипмин. Бир мезгилде өзү чыгып, доктурларды чакыр деди. Мен дароо чакырып келдим. Үч-төртөө жабыла келишти, мени киргизбей коюшту.

Көп убакыттан кийин кирсем, жездемдин үстүн ак шейшеп менен жаап коюптур. Чалагыз аксакал жездемдин жанына отура бер, эми быякка сөөктү алып кетмейинче эч ким келбейт. сен жанында болосуң. Мен барып үйүнө угузайын. Эки сааттан кийин доктурлар келип, сөөктү көтөрүп эшикке чыгар. сөөк коючу жайга алып бар. деп шаштырды. Үйгө телефон чалсам Искенбай келди, экөөлөп замбилге салып коридор аркылуу көтөрүп, экинчи этаждан ылдый түшүп, сыртта короонун арткы четиндеги атайын жайга алып бардык. Ошончо жерден бир да жолу дем чыгарып жерге койгон жокпуз. Искенбай жүгүргөн боюнча кайра кетти. Санитар эшикти кулпулап ачкычын мага тапшырып кетип калды. Мен жездемдин сөөгүн сырттан кайтарып калдым.

Бир мезгилде күн батты, түн кирди. Жападан-жалгыз караңгы туш-тарабы курчалбаган, эбегейсиз чоң ээн короодомун. Түн ортосу болгондо, саат үчтөрдө жүк ташуучу машина менен Дүйшөмбүлөр өкүрүп келишти. Машина толо эл, ызы чуу, мен эшикти ачып бердим. Алар чуулдаша сөөктү машинага салып, кетип калышты. Мени ала кеткиле дегичекти болбой эле жөнөп кетишти. Ошол жерден жөө жалгыз караңгы көчөлөр аркылуу сербеңдедим. Үйүм азыркы “Айчүрөктүн” бет маңдайында «Наркомпростун» квартираларында болчу.

Сөөктү үйүнө түнөтүп, эртеси өкмөттүк комиссиянын (пазик) автобусунда Көлгө карай жол тарттык. Автобуста комиссиянын мүчөлөрү Гапар Айтиев, Чалагыз Иманкулов жана мени ошолорго кошуп отургузду. Эртеси шаан-шөкөт менен сөөк коюлгандан кийин ошончо эл Усуптун үйүнүн эшигинде тегеректеп жерге отурушту. Осмонкулдун колуна Карамолдонун комузун берип, столго отургузуп кошуп ырда деп талап кылышты. Осмонкул эки куплет ыр айтып, оозума эч нерсе келбей атат, молдокемди кандайча кошмок элем деп элдин алдынан өттү. Аңгыча мени жанына алып отурган, Чалагыз Иманкулов обдула өйдө туруп, жалпы элге кайрылды. Үнүн жогору чыгарып төмөнкү сөздөрдү айтты: «Калайык калың журт, Карамолдого бактыны кайын журтунан айткан экен Бир кичинекей кайниси. кичинекей бала Карамолдонун жаны оозунан чыгып кеткичекти бапестеп бакты. Бул баланын кызматы ат

көтөргүз. Ушул жерде отургандар, балага бата берип койгула деп мени өйдө тургузуп, «өмүрүңүз узун болсун, бактылуу, таалайлуу бол, эч жамандык көрбөгүн» - деп айтөгөрөк отурган эл чурулдап бата берген.

Карамолдо жөнүндө макала керек, болсо мага кайрылсаңар болмок экен. Азыр «Карамолдонун күүлөрү» аттуу көлөмдүү китебим басмаканадан чыгып атат.

Буудайбек Сабыр уулу мени жакшы билет эле, эмне үчүн мага жолугуп макаласын тактаган жок. Карамолдонун дүйнөдөн кайтканына 40 жылдан ашты, ооруканага жатканына күбөлөр деле калбай калды го деген максатта жазылганбы же атай бирөөлөрдүн тапшырмасын орундатып жүрбөсүн.

Бул маселе боюнча, гезиттин редакторуна кайрылсам «Агымдын» 2003-жыл, 10-январындагы номуруна «Тактап койбойлубу», Карамолдо сокур ичегиден жеңилген эмес» деген темада менин макаламды кыскартып басып чыгарышты.

БАЛАСАГЫН ОТТОРУ

(Уламыш)

«Көбү жалган көбү чын, көрүп турган киши жок, көпчүлүктүн көөнү үчүн, жарымы жалган жарымы чын, жанында турган киши жок, жарандардын көөнү үчүн» - деп жомокчулар манасты айтаарда кириш сөз катары баштоочу дешет. Чоң манасчылар, булар акыйкатта улуу инсандар: миңдеген сап ырдан куралган поэманы жатка үйрөнүп айткан, оңдогон, жүздөгөн кишилердин ысмын атаган, жер-суунун аттарын, урууларды, элдерди чаташтырбай сүйлөгөн, айрым эпизоддорду кайра-кайра кайталатса да бир сөзүнөн жаңылышкан эмес, булардын эси-эс, сезимтал, акылы тунук, даана. Күндүр-түндүр күпүлдөтүп сабалап айтып отурушса да өзүлөрү чаалыгып-чарчап койбогон, тажабаган, сөзгө да балбан, өзүлөрү да балбан, кайратман. Чечендиги жөө күлүк, акындыгы артыкча, акылга дыйкан, даанышман адамдар.

Байыркы кыргыз элинин тарыхын айткандардын бири Балык ооз манасчы. Балык ооз Манасты түрк атадан тартып айтчу экен, анын манасы толук болгон жана адистердин айтуусуна караганда көлөмү 120 басма табакка жеткен. Бирок Балык ооздун Манасы толук сакталган жок айрым үзүндү, же кара сөз катары уламалардын санжырасында, кээ бир сөзмөлөр түрүндө бизге жетти. Анын айтуусу боюнча мындай үч миң жыл мурун биз Угуз-Уйгур мамлекети болуптурбуз.

Кыргыз тайпалары башка эл, уруулар, улуттар сыяктуу эле бир динден экинчисине өтүп, тутуп келишти. Кыргыздар бир заманда тотемдик, шаман

бакшы диндерин кармаган. Ошолордун калдыктарынан азыр деле тоо-ташка, мазарларга сыйынуу, булак башын булгабай табынуу шам жагуу, долононун бутактарына чүпүрөк-чапырактарды байлоо (укуругум долоно ууру-бөрү жолобо, Камчымдын сабы долоно капыр ууру жолобо) жазында күн алгач күркүрөгөндө «дамбыр таш» кылып дагыра-чылапчындарды калдыратып боз үйдү айлана жүгүрүү сыяктуу көрүнүштөр кездеше калат эмеспи.

Кыргыздар булардан кийин Будда динине өтүшкөн. Будда динине кыргыз тайпаларын Угуз каган өткөргөн. (каган-хандары ханы). Акырында азыркы Ислам динин тутуп калышты. Ушундан баштап кыргыздын билерман чоңдору тарыхты Манастан баштап гана айттырышкан, мурунку санжыра тарыхты айттырууда будда дини тоскоол болгон. Бир мезгилде «бөө, чаян» жээр болгон экенбиз, анын эмнесин айтмак элеңер деп намыстанышып катуу табуу коюшкан. Ошентип кыргыздар Манастан берки гана тарых санжыраны билип калышты. Бирок кыргыз урууларынын башчылары топко чогулган кезде, атайлап элден обочороок өргөө тиктирип коюп, байтал бээнин бал кымызын чайкатып, кызыр эмди тайпадан сойдуруп коюшуп, жашырынышып чектелген чөйрөдө Манастан тышкары кыргыздын мурунку тарыхын айттырып угушчу экен. Кыргыздын эски тапкычы айрым манасчылар, акындар ырчылар аркылуу сакталып келди, бирок элдин кеңири катмарына тараган жок, көшөгөнүн ары жагында.

Балык ооз 17-18 жаштагы курагында Кетмен-Төбөдөн ооп Таласка өтүп Ажыбек датканыкына келет, өзү сарбагыш уруусунан. Эмне өнөрүң бар десе Манас билем деп бир түнү таң аткыча манас айткан. Балык ооздун өнөрү Ажыбек даткага жагып келатда, баланы мончого түшүрүп, башка кийим кийгизгиле деп буйруган экен. Эки боз үйдү жанаша бириктирип тиктирген мончого салып, жаңы кийим кийгизип, ал Ажыбек датканыкында болуп калат. Бул жигит кыргыз санжырасын да билгендиктен. Ажыбекке ого бетер жаккан. Бул окуя Кокон хандыгынын тушунда болгон себептүү, Анжияндан диний башчысы атайын келип, Будда динин айтпасын деп катуу тыюу салып кеткен. Балык ооз Ажыбек датканыкында көпкө жүрдү. Ал Ажыбектикине «Кыргыз элинин биримдигин куралы» деп сүйлөшүүгө барган Байтикке жолугуп, аны ээрчип келип Солто элинин тургуну болуп калды. Байтик ар мүчөсү келишкен, алп денелүү, ажарлуу да, айбаттуу да адамдын зору- «Байтикти көргөндө Манасты көргөндөй болдум укмуш киши экен, ошону ээрчип Чүйгө келдим» - «Манасты айтып атканда Байтиктин элеси Манас болуп көз алдымда турат»- деп Балык ооз далай эскерген. Ал санжыраны Эсен акындан үйрөнгөн экен. Ал кезде жалпы солто элин төртөө башкарган. Эшкожо, Канат, Карбоз Чыны. Канат бийдин биринчи аялынан: Байсейит, Бошкой, Нурсейит, Куттуксейит. Экинчи казах аялынан Байтик, Баяке, Тилеке, Балык ооз Байтикти ээрчип келгенден кийин санжыраны Бошкойдун уулу Алымбек үйрөнгөн, андан санжыра Турумбекке атадан балага өткөн. Турумбек 1937-38-жылдары Балык ооздун санжырасын 12 дептерге жазып

берген, ал ушул күнгө чейин Академияда сакталып турат, аны кыймылдаткан киши жок. Мына ушул санжыраны жана солтодон чыккан мыкты санжырачы Бала Айылчынын айткандарын Абытай Өмүралиев үйрөнгөн.

...Бала Сагын абабыздын тарыхы, эски санжырасыз айтылбайт, өзү дагы байыркы болгондуктан ал кыргыздын атына барып байланышат.

Түрк атанын тукумдарынан мыкты чыккан хандарынын аттары гана сакталып калды. Түрк атадан Түтөк, андан Баку хан, Күйүк хан, Алинча хан. Андан эгиз бала төрөлдү: Моңол жана Татар. Экөө тең кудурети күчтүү чыгып, эки элге хан болушту, бирок укум тукумдары бирине-бири тирешип калгандыктан дайыма согушуп келишкен. Моңолдон Кара хан. «Атаңдын аты Кара хан, Кара хандан тараган,» - деп манасчылар кириш сөзүнөн кийин жомокту мына ушинтип улантышат. Чыгаан санжырачылар азыркы муунду Кара ханга алтымыш, алтымыш беш ата менен жеткиришет. Мына ушул Кара хандан Угуз каган.

Угуз каган кудуреттүү күчтүү хандардан.

Угуз хан кырк төрт жашында бийликке келген, ал жашынан тың чыгып элинин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Будда динин киргизүүгө көп аракеттерди жасаган. Атасы анын тындыгына., элди башкарып, андан кетип атканына каршы турду. Бийлик таптакыр кол жууп, эл-журттан ажырай баштады. Элди бузду, динди күчөттү деген шылтоо менен Угузду аң уулап жүргөн жеринен өлтүрүп келгиле деп жигиттерине буйрук берет. Бул кабарды Угуз тыңчылары аркылуу билип калып, өзү тараптагы адамдар менен бөлүнүп кетти. Кара хан кол жыйып келип Угуз ханга каршы согуш ачат. Согушта Кара хандын башына ок жаңылып каза тапты. Ошол согушта Кара хандын бир туугандарынын балдары биримдикте Угуз ханга болушат. Кыргыздын уюган деген сөзүнөн улам, булар уюшкан эл деп уйгурлар аталып кеткен. Уйгурлар Кара хандын бир-туугандарынын балдары. Кара хан өлгөндөн кийин бүт эл Угузга баш ийет.

Угуз хандын алты баласы болгон. Улуу аялынан; Күн хан, Айхан, Жылдызхан деген уулдар. Кичүү (чачы сары, көзү көк) аялынан Көк (асман) хан, Деңизхан, Тоо хан (тоох, Тагын). Мына ушул Тоо хандан кыргыздар.

Алты уулдан 24 небере бар эле жана 16 тончон (асыранды) согушта өлгөн жан жөкөрлөрүнүн балдарын багып ала берген уулдары болгон. Угуздун тукумдары өсүп-өнүгүп кырк урууга ажырашып кетти: кыргыз, кыпчак, курама, маңгыт казах, кара калпак, катаган, кытай, коңурат, тайчык, жедигер, калча, эштек, түркмөн, мунапыстар, ногой, башкыр.чуваш, каңлы, кыят, найман, керей, алчын, жалайыр, аргын, меркит, нойгут, үйсүн, карлыктар, татар, ойрот, алаш, дуулат, таман, мундуз, уйгур, кутчу, тейит.

Угуз бийликке келгенден кийин мамлекет күчтөп, чыңдады. Кореядан, кытайдан, ирандан бери чабат мамлекеттин аймагын кеңейтти. Эбегейсиз зор мамлекетти кырк урууга бөлүп, ар-бир уруунун башына өзүнөн мыктыларды хан көтөрдү. Бул кырк уруу хандыгы эле, акырындап сөз кыскарып кырк уруу Угуз анан кыргыз, болуп өскөрүп кетти да жалпы жонунан кыргыз мамлекети аталып калды. Ушул эбегейсиз чоң мамлекеттин ортолугу кылып Самара суусунун боюна Самаркент шаарын салдырган. Азыркы Зеравшан (алтын дайра) ал кезде Самара суусу деп аталган. Дарыянын башатына көк мрамор чыккан жерине, зыярат кыла турган үй салдырып, мрамордон кутуну (будданын статуясын) чектирип, аны үйдүн ичине орноттуруп элди будда динине үндөгөн, чакырган. Будда динин тутушкан. Кутуну алтындан, күмүштөн, колодон, көк мрамордон жасашып ошого сыйынышкан. Ошондон улам: «Үйүңө кут консун, куттуу болсун», - деген алкоо куттуктоо сөздөр сакталып калды. Көчкөндө кутуну кутучага салып жүрүшкөн.

Илгертеден эле Угуздун тукумдары көчмөн, көчүп конуп жүрүшкөн, отурукташкан эмес. Отурукташкан эл балалуу аялдай болуп, согушка жарабай калышчу, зыярат кылда турган жалгыз шаары Самаркен мындан үч миң жыл мурун салынган экен. Аны Угуз-хансалдырган. Өзү 116 жыл өмүр сүрдү 72 жыл каган болду. (кайсы бир кол жазмаларда жүз жыйырма

жыл жашаган).

Бала Сагын кыргыз каганаттарынын тукумунан: Ороз бий, андан Отор хан, андан Барахан, Аланча хан, Ооке, Оокенден Атылхан, андан Карача хан болуп уланат. Карача ханды кыпчактар, ногойлор, өлтүрүшкөн, кыргыз, казах каганаттыктан куулуп калган.

Карача хандын аталаш тууганы Калый бий эки уулду болду: Сагын, Араш. Сагын улуусу, болжол менен биздин эранын 560-жылдары туулуп, 630-жылдар аралыгында жашап өткөн инсан, Мухамбет пайгамбардын замандашы болгон, андан ал он жаш улуу. Илгери Сокулук, Кара-Балта, Ак-Суунун суулары кошулган жери Үч-Кошкон аталчу экен. Калый бий мына ушул Үч-Кошкондун тушундагы Капка-Ташты жердеген. Каганат Самаркентте жайгашкан болот Кийин Отор хан каган болгондо, Каганатты Ташкентке жакын, Отор (Отрар) шаарын салдырып көчүрүп келген. Азыр Отрар шаарынын урандысы бар.

Сагын кичинесинен тың чыкты, өтө таланттуу болгондуктан, Бала Сагын атакка конду. Бала Сагын чечен, акын, окумуштуу, архитектор - зодчий, куруучу, уста, сүрөтчү, тарыхчы, философ, дүйнөгө атагы чыккан жөө күлүк, төлгөчү, алибеттүү, күчтүү да болгон, саясый ишмер, көрөгөч, ыкылман каган. Бул адам кыргыздын тарыхына биринчи чыйыр түшүргөн, тарых мына ушул кишиден башталат. Бала Сагындай уул оңой менен төрөлбөйт. Не бир чыгаан

таланттар бир куйруктуу жылдыздай жүз жылда бир көрүнсө, Бала Сагындай уул-кош куйруктуу жылдыздай миң жылда бир көрүнүүчү ажайыл кубулуш.

Бала Сагын он бирге толгон курагында «Отрарга, Самаркенге барамын, ата-бабаларымдын күмбөздөрүн оңдомокчумун, дүйнөнү бүт кыдырып чыгышым керек, мага уруксаат бергиле, - дел атасына кайрылат, уруксат берилбейт. ал үч күн -түнү тамак ичпей коет. Калый бий: -Бала Сагынын баары бир кете турган түрү бар, бул айтканынан кайтпайт”

-деген ойго келет да, биздин сурообуз бар, ошону канааттандырсың уруксат берилет деген талапты койду.

Казахтан чыккан Абак бий дегендин Баглан деген кызына кудалашканбыз, сен кетип калсаң, Ногойлор ханы, Кыпчактын ханы келип алабыз дешет, бербейбиз дешсе, кан төгүлөөр, адамдар наабыт болоор. Кыргыз, казах, курама, маңгыт биз кыйналаарбыз. Сен Багланга үйлөнсөң, тигилер кысым көрсөтүп, тийише албай калаар. Экинчиден, балалуу болсоң: көйнөк (кепин) кийгенден түңүл, көпөлөк куугандан түңүлбө», - деген кыргызда накыл сөз бар. Жаман айтпай жакшы жок дегендей, непадасен келбей калсаң, артында туяк калаар. Бала Сагын бул жүйөлү сөздөргө макул болот, бир-эки жыл күтүп, балакаттан өткөн Багланга үйлөнгөн. Аялынын боюна бүтүп, ал алты айлык болгондо, өз максатын аткарыш үчүн жолго, саякатка чыккан. Кетээрде атасы, эли-журтун чогултуп: «Сени жалгыз жибербейбиз, жоо-жаракчан жигиттерди кошуп, азык-түлүк мол камдап анан жөнөтөбүз» дешкенде жок мен жалгыз эле кетем, кеткенде да түн жамынып жөө кетем, менин каякка кеткенимди эч бир жан туюш керек эмес деген. Адегенде Отрарга андан Кавказ, Иран, Афганистан, Пакистан, Индия, Кытайга чейин кыдырып кетет.....

...Иниси Араш да ар нерсеге шыктуу болуп чоңоет, мергенчилик кылып жүрүп, тоо арасынан ысык суу тапкан. Ал жерге зыярат кыла турган жай салдырып, Будданын статуясын –кутуну орноштуруп, жашоого ыңгайлуу сонун жер, дары суу да бар экен деп атасы Калый бийди эли-журту менен көчүрүп келди. Калый бий ата конуштаган ыйык жер анан атынан Ысык-Ата аталып калды. Эл дарыланып, кеселмандар сакайган, дары суунун өзү Араш атынан Арашанга айланды. «Алтын арашан, ичкениң араш ан аш болсун» деген сөздөр калк арасына тарады Калый бийдин калкы Ысык-Атадан Кегетинин оозуна чейин жайылып отурукташкан.

Арадан каалгыган кербендей чубалган узак он жети жыл өтүп кетти. Бала Сагын отузга чыкканда аман эсен айланып өз тууруна конду, ата конушуна эл-жерине- Кегетиге кайтып келди. Бала Сагын келатса жумурай журт Кегетинин оозунда жоо тосуп котолошуп турушкан болот. Калмактын эки ханы 200 миңден 400 миңге чамалаш колу менен Каркыра аркылуу өтүп, Санташты басып, Көл кылаасын жээктеп Чүй өрөөнүндөгү тайпаларды

чабабыз деп келаткан болот. Жоо кабары угулуп, эл камылгасын көрүшүп, жоо тосуп калышкан экен.

Бала Сагын “Жоону айыл үстүнөн тоспойт, жоонун алдын торой утурлап барып тосот, кокус жеңилип баратса айыл көчө качканга үлгүргөндөй болсун» - деп, Сары өзөн Чүйдүн алкымындагы капчыгайдын оозуна келишет. Бала Сагын калмакча кийим кийип, калмакча сүйлөп, түн ичинде өргүп жаткан калмактарды аралап жүрүп, алардын ханы Боомду өлтүрүп кайтты, бул капчыгай кийин Боом капчыгайы аталды. Эртеси кызыл канга боелгон согуш башталды, эки кол өйдө-төмөн сүрүшүп жүрүп, Кичи-Кеминге өтүшөт. Бирин-бири ала албагандан кийин жекеме-жекеге чыгышат. Калмак тараптан хан Боролдой чыгат, кыргыз казах, курама, Маңгыттан аскер Бала Сагындын уулу Ташы баатыр чыккан. Ташы баатыр 17 жашта, толуп да, болуп да турган чагы, нары ырайлуу, беттүү, кең далылуу баатыр жигит. Нечен кыздар ашык болгон, атам келмейинче, үйлөнбөйм деп аял алган эмес. Жекеме-жеке кармашууда Боролдой баатырды оңколото сайды. Ошол Боролдой хан жыгылган дөң Боролдой деген атак алды, Эки баатыр кол башчысынан ажыраган калмактар бытырап качты. Кыргыздар, казахтар, курама, маңгыттар «качкан жоону катын саят» болуп айдап жүрүп кырышты, Текес-Кыяска киргизе чапты, көп олжолор менен эл жерине кайтып келишти.

Көпкө созулган жеңиш майрамы бүткөндөн кийин, Калый бий элин чогултуп, балам он жети жылы жок болуп кеттиң, кайсы жерде, кайсы элде болдуң, кандай окуяларды көрдүң деп Бала Сагынды ортого алып, кепке салышты. Бала Сагын көргөн-билгендерин төкпөй-чачпай, ырааты менен айтып берип, элин ыраазы кылды.

«Адегенде, Отрар шаарына бардым: уста, сүрөтчү болуп жарым жылча туруп чоң атабыз Отор хандын, чоң энелерибиз Разия, Арландын, бабаларыбыз Алынча хандын, Барахандын күмбөздөрүн оңдоп, сүрөттөрүн жаңырттым. Будданын кутунасына сыйындым, андан ары өтүп, Самаркентге бардым. Ыйык жерлеринде болдум, будданын кутунасына сыйындым, анда кыпчактын ханы Күлмөз хан, ошол элдин турмуш-тиричилиги менен таанышып, андан жөнөп Скифтерге, Саклаптарга (орустардын түпкү атасы) бардым, Иранды, Ооганстанды, Ажапты (Сирияны), Арапты аралап -өтүм, андан ары айланып Индия, Кытайга чейин кыдырдым, Бүт дүйнөнү басып өттүм, андан ары айланып өттүм ар кайсы элдин үрп-адаттары, чарбачылыгы, оокат тиричилиги, мамлекеттик тарбия, жүрүм-турумдарына чейин таанышып үйрөнүп кайттым. Элди отурукташтырыш керек экен деген. Атчан аскер менен катар жөө аскер жоокерлер жеңилбейт да экен. Мен мына ушуларды иш жүзүнө ашырам. Элиме, мамлекетиме берген жардамым, кылган кызматым ушулар болот. Бул максаттар жүзөгө аша турган болсо, элим бейкуттука, жыргал турмушта жашашат. Жокчулук деген болбойт, кой үстүндө торгой жумурткалайт, мамлекетте чындык, акыйкат өкүм сүрөт».

Бала Сагындын бул аңгемесине эли муюп андай болсо, эртерээк Ташыны үйлөнтөлү дейт. Чымкендин оро парасында, Отрардын жака белинде Карач бийдин Мактым сулуу деген кызына сүйлөшкөнү барышат, Карач бий өзүмдүн жээним экенсиң деп, кубанып кабыл алат, макул болот. Отрар шаарынын ханы Жанчар хандын уулу Кочкор Мактым сулууга үйлөнсөм деп көзү түшүп жүргөн, кудалашканды укканда, Ташыны кандайдыр бир амал менен көзүн тазалагысы келет. Мындай амал менен Отрар шаарынын зыярат кыла турган ыйык жайдын башчысы Коңур ыйык жайга табынып кеткиле деп Ташыларды чакырат, аны алдап ошол жерде өлтүрүүнү чечишет. Зыярат кыла турган жай эки коргон мен курчалган. Ички коргонго Ташылар бекинип алып, Кочкор менен согушат, бирок курчоодо калат, гондон чыга албай калышат. Мактым сулуу Көк кар деген атын минип алып, кыргыздарга кабарга кетет, Маңгыттарга жетип иштин жайын түшүндүрүүгө үлгүрөт. Маңгыттар Бала Сагынга кабарлайт. Бала Сагын түмөндөгөн кол курап барып, Отрарды чабат, талкалайт, Кочкордун колун кыйратат. Ташыларды курчоодон бошотот. Кочкорду, Коңурду дарга асып өлтүрөт. Отрар шаарын жеңгенден кийин чоң той өткөрүп Мактым сулууну Ташыга

алып беришет.

Кыпчактын ханы Адалат, Ногойдун ханы Тайчы бала Сагынга баш уруп келишет, баш ийишет, мурдагы кыргыз каганаты биригет. Аймагы Жайык, Итилден (Волга) бери, быягы Байкалдан тартып кыргыз каганаты кайрадан жаралды. Бул элди (мамлекетти) бала Сагын үчкө бөлөт, Бир хандыгын Бала Сагын өзү, экинчисине Тайчыны, үчүнчүсүнө Адалатты хан коет. Үч хандыкты бириктирип Бала Сагын жалгыз өзү бийлебестен, үчкө бөлүп койду. Бала Сагындын калыстыгына, адилеттүүлүгүнө жалпы Кыргыз каганатынын эли чексиз ыраазычылыгын билдиришти. Бала Сагын өзүнүн ата журту Кегетинин төмөн жагына хандыктын ортолугун курдурду, келишкен шаар салдырды. Шаар Баласагын аталды. Кээ бир маалыматтарга таянсак Баласагын шаарында 50 миңге чамалаш адамдар жашаган. Баласагын шаарынын калкы Согдий тилинде жана түркчө да сүйлөшөт. Бала Сагын шаары 590-595-жылдары курулду. Кыргыз Каганатынын акыркы борбору болгон.

Арадан 450 жыл өткөндөн кийин молдо Жусуп (Юсуп Баласагуни) Бала Сагын курган мамлекетти көксөп ырга кошкон деген пикирлер да жок эмес.

Баласагын шаары – ошол мезгилдеги инженердик, архитектуралык, көркөмдүк талаптарга төп келген курулуш. Ал кезде шаарлар көлөмү жагынан чакан келип, аз сандагы жоо келсе чаап кетмек ошол себептүү сепилдин бийиктигине, бекемдигине жоого ыңгайсыз, коргонуулар үчүн бардык шарттарды түзүүгө көбүрөөк көңүл бурулган. Сепилдин конфигурациясы шаарды жөө курчоого алып, көпкө созулган камалоону уюштурса, кары-картаңдарды, малдарды жоого билгизбей шаардан чыгарып жиберүүгө да ылайыкташтырылган. Шаардыктар сууга муктаж болбосун үчүн агын суунун

боюна курулган. Согуш мезгилинде суу алыш үчүн бир нече жашыруун жолдор курулган, бирок суу шаардын ортосу менен акпаш керек экен. Мына ушуларга окшогон көп, ар тараптуу позициядан карап көрсөк, Баласагын шаары өз мезгилиндеги шартка бардык жагынан туура келген.

Бала Сагын элди отурукташтыруу максатында Санташка, Караколго, Нарынга, Өзгөнгө, Чаткалга, Алайга, Намангенге шаарларды салдырды. Отурукташкан эл жерди иштетүү сыяктуу, дыйканчылык чарбанын көп түрлөрүн ийгиликтүү өнүктүрө баштады. Байкерчилик заман орноду.

Бала Сагындан кийин Ташы бийликке келди. Бала Сагын саякаттан кайтып келгенден кийин Талас¹ аттуу уулду болгон. Ташынын тушунда Талас хан болду, өзүнүн атындагы шаар салдырды. Ташыда кийин Белек каган болду. Ошол мезгилде Исламди чыга келип, Азирет Али пайгамбардын кылычынын жардамы менен дүйнөдөгү көп элге аны таңуу турган заманда араптар 676-жылы Самаркенди басып алышты. Белек угуп элин бүт жыйып, көп кол курап барып, азыркы Бухара шаары турган жерде (ал кезде Бухара шаар жок, Жылгындуунун тоосу дешчү экен) чоң согуш болуп, араптардын аскери жеңилет, калган жоо Самаркенге кире качат. Белек гамаркенди камап турган учурда, Арабиядан көп кол келет Кыргыз (угуз) аскерлери жеңилет, Белек ошол согушта өлөт. Каганы жок калк сүрүлүп, кыргыз каганаты чачырап кетти. Орто-Азия эли убайран болду: кыпчактар, калчалар, жедигерлер Арал деңизинин ары Жайыл, Итил, Дон (тың) сууларынан ары кетишке мажбур болушту. Ногойлар, башкырлар, мунапыстар, чуваштар, эштектер Түндүккө дүргүштү. Кыргыздар, казахтар, курама, маңгыттар, тайчыктар, коңураттар, дагы башка Угуз эли Чыгышка Алтайдан ары Энесайга (Эндүүсай) азыркы Монголия турган жерге чейин сүрүлүштү.

Жети кылым өткөндөн кийин гана 1217-1220-жылдарда Чынгыз хандын аскерлери менен Угуз хандын тукумдары өздөрүнүн ата-конуш жерине айланып келишти. Чынгыз хан кыргыз менен бир тууган Тайчык элинен. Чынгызхан - Чын Угуз Хан деген сөздөрдүн курамасы, өз аты Тимучин (Темир Чың) болгон.

Бала Сагындын тукуму Белек менен эле түгөнбөйт. Белектен Култеке (Култегин), Култекеден Алач, Хакас болуп уланып кетет...

Кыргыздар Угуз хандан таралган, Бала. Сагындын түздөн –түз урпактары болушат.

...Бала Сагын миң жылдан ашкан узакка созулкан саякаттан өз шаарына, ата-конушуна кайрылып келди. Урпактары унутпай, эстеп-эңсеп жүргөндө «Бала Сагын отторуна» гезитке айланып шам чырактай жанып келди. Өз жерине, элине кызмат өтөй баштады. Кыйын шартта, оор турмушта «Бала

Сагын отторун» тутандырып, ичкелетип турган редакциянын кайратман кызматчыларына чын пейилден жакшылык, ийгилик.

«Бала Сагын оттору» 20-24-июль 1993-ж.

КИТЕПКАНА

(Чүй-Токмок шаарынын маданий өнүгүш тарыхынан)

Эл-жеринди тааный бил

Адамдын жашоосунда китеп чоң өбөлгө.

Китепти окуу арипти таанып, анан алиппени өздөштүрүүдөн, эрте эле балакай чактан башталат, анан өмүр бою адамдын аркасынан калбай, көлөкөсүндөй ээрчип жүрөт. Адамдын көлөкөсү канчалык даражада, өзүнө пайда же зыян келтирээрин ажыратып айтуу кыйын, бирок китепсиз азыркы адам жашай албайт. Китепсиз өмүр супсак өмүр. Наадандык, караңгы, куулук-шумдук, бузукулук, ушак-айыңга баткан, текке кеткен өмүр. Көзү ачык, көкүрөгү сокур, азиз өмүр.

Мусулман деген сөзүңүздүн өзү эле, арабдын эски корейшин уруусунун тилинде - муслиман, илимдүү, окурман деген сөзүнөн келип чыгат. Илимдүү-билимдүү болсун деп, адамдар чүрпөлөрүнө Муслим деген ысым ыйгарышат. Бактылуу-таалайлуу болуусун, жакшы каалоо-тилектерин билим менен байланыштырат.

Бала жаштайынан китептин көп тармактуу татынакай дүйнөсүнө кириптер болот, ага боюн таштап, тереңине сүңгүп кирет. Китептин жардамы менен жаратылышты билүүгө, дүйнөнү таанууга, кубулуштарды туюуга аттанат. Китептен ар түрдүү жаңы маалыматтарды алат, акылы өсөт-көзү ачылат, суусуну канат. Китеп адамдын жан жолдошуна айланат.

Китеп өнөр үйрөтөт. Билимди бекемдейт, адистикти бүлөп курчутат. Ата-энеден ала албаган кеңешти китептен алышат. Корея элинин бир макалы бар: «Ачка адамга бир балык берсең, бир күнгө ток болот, ал эми балык кармоону үйрөтсөң, өмүр бою ток жүрөт». Балык кармоо өнөрүн китептен окуп үйрөнүшөт.

Алсак, кут китептер, асыл зат мугалимдер, ар кыл тепкичтеги окуу жайлар - бири-биринен ажырагыс үч компонент.

«Китеп атын «Кутадгу билиг» койдум.

Кутун алсын окурман терең ойдун.

Окуу түндө алдыңдагы шам чырак,

Билим алсаң маңдай ачы жаркырап.

Окуу, билим кеп нерсеге жеткирет.

Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт».

Жусуп Баласагын, 1074-жыл

“Үмүтү жок, жалкоо кыргыз,

Тоо башынан орун алган.

Үмүтсүздөн качып жүрүп,

Ар өнөрдөн куру калган.

Иш өткөн соң азиз тууган.

Мүмкүн эмес арттан кууган».

Осмон-аали, 1914-жыл.

Баласагын шаарынын кулуну, илгерки молдо Жусуп бабанын мындан 920 жыл мурун жазыпка турган насаатында, же Мухаррири Молдо Осмонаалы Сыдыкв абабыздын 82 жыл мурун жазган саптарында калет барбы?

Ата-бабаларыбыз, илгертен эле китептин баркын баасын түшүнүшкөн. Үйлөрүнө ар кыл китептерди жыйнашкан, ал китептерге наадан адамдын колун тийгиздирбей, түбөлүк кенч катары аздекеп сакташкан. Үй китепканалар китепти сүйүүчүлөргө, элге кызмат өтөгөн.

Китептин кызматын эч нерсе менен салыштырууга да, теңештирүүгө да болбойт. Күндүн нуруна же жуткан абага эле теңештирбесе, ошолорго тете, баасы жок кымбат нерсе, Анын баасын быча албайсың, ар кыл баадан алда канча жогору,

Чүй-Токмокто Октябрь революциясына чейин үч китепкана болгондугу маалым. Алар - Үр Сооронбаевдин, Василий Петрович Ровнягиндин, Закир калпанын (Мухаммед Закир Абдылкашафар уулу) китепканалары.

Дүр Сооромбаевдин китепканасы Сайлыктагы медресесиндеби же Токмоктогу үйүндө жайгашканбы али бизге белгисиз. Закир калпа менен Дүр Соромбаевдин китепканаларында араб тамгасы менен жазылган диний китептер, окуу китептери, окуу куралдары жыйналган. у

Эмесе, сөздү Дүр уул төрөлгөн. Атаке, Сатыбалды, Соргол, Огол. Калайык-калкка кеңири белгилүүлөрү Атаке, Сатыбалды.

Сатыбалды тукуму жөнүндө «Баласагын оттору» гезитинин 1993-жылдагы 58 (8053) номурунда же Бугу айынын он үчүнчү санында жарык көргөн Мамбеталы баяны аттуу очеркте учкай сөз болгон эле.

* * *

Бул жолу Тынайдын бир уулу Атаке баатырдын тукуму, анын ичинен Дүр Сооромбаев жөнүндө сөз болмок.¹ Атаке кыргыздардан алгачкылардан болуп чыккан белгилүү, таланттуу элчи-дипломат, саясий ишмер. Мына ушул Атакеден жети уул: Солтоной, Абылай, Байшүкүр, Жанкиши, Карабек, Таштанбек, Сарытай.

Солтонойдон алты уул: Кудайменде, Тайлак, Кулатай, Жамбай, Жансары, Кулсары болушуп андан ары уланат. Бул кезде алты уул болуп аталат. Кудаймендеден - Хана, Шаа, Сопубек, Тайлактан - Бабакан. Андан Түрдубай, Нурбай, Осой. Култайдан - Чоко, Жамбайдан - Дөөлөт. Жансарыдан - Кулуке. Кулса-Рыдан Ормон уулу Балпык.

Абылайдан – Жангарачтын улуу Бегалы, Ба, (балким Ша?) Субан, Төлө, Таштанбек, Таштанбектен-Таштанбек улуу. Бул уруктан – молдо Сейитказы. Чынгыштан Кудаяр, Балкыбек, Мырзабай, Андан – Кулмамат, молдо Касым.

Кудаярдын өз уулу Сооромбай. Сооромбайдан айтылуу Дүр. Өз заманында Сооромбай Токмок шаарынын мөмөштүк² башкаруучу, аким мансабында журт атасы болуп жүргөн, Кийин анын уулу Дүр, атасынын ордуна отуруп 12 болуш элди жалгыз өзү билген адам. Аны башка болуштардын журт бийлеген өкүмдары да ызат кылышып, урматташа турган. Сайлыкка медресе салдырып мударис балдарын окуткан. Медреседеги шакирттер (окуучулар) Усул таозихталхис үйрөнүшкөн б.а. түшүндүрүү, чечмелөө, баяндоо жолдорун окушкан. Мындай сабактарды окуткан кыргыздарда гана эмес, Орто Азияда ушул Дүр болгон. Дүр медресесинин ардактуу молдосу - Нажмидин дамбылда.

Бахарай шарифти бүтүргөн мударистик (профессор) «Күбө наамасы» бар адам, Дүрдун медресеси өкмөт тарабынан салынган жана анын имараты учурунда 10 миң сомго бааланган. Экинчи жагынан орусча окууну пайдаланган адам.

Элди туура жолго салган, ыйман, ислам үйрөтүп илим жолун көрсөткөн, өзүнүн гана уругу Сарыбагыш (багышлос, күрөк мүйүз бугу, саяк-мергенчи) эмес Саяктын (жолоочу) тукумдарына кат тааныткан улуу гуманист, улуу инсан - эл агартуучу Шабдан баатыр ажы. Анан Дүр Сооромбай уулу, Шабдан баатыр өзүн жөнөкөй, жупуну кармаган, көңүлү жумшак, тартынчаак,

уялчаак, жоомарт, бирок эрки күчтүү, күчтүү логикалуу, даанышман, сөзү жугумдуу чечен киши болгон. Шабдан баатыр Жантай Карабековдун тогуз уулунун ортончусу, Баалы эжеден. Жантайдан: Мурзалы Чыныбай, Искендер, Маамут ажы, Шабдан баатыр ажы (Асыл чакырылгандагы коюлган аты Шабдан. “Шад” – фарсы, араб тилинде “жайдары, “ман” киши” “Жайдары деген киши”-деген сөз) Ыйманалы ажы, Ысабек, Ыскак.

Акмөөрдөн Жантай үч балалуу болгон, Муңайтпас, Калый (кыз), Токтосун. Токтосун жайы башка (Б.С).

Шабдан баатырдан Султанбай, Мөкүш, молдо Исамудин, Кемаледдин, Аманиддин-беш уул.

Шабдан баатыр, Дүрдүң ата-тегин урукка бөлүп көрсөтүлгөндөрүнүн себеби-кыргыз элин жиктөөгө багытталбастан, тек гана анын келип чыгуу тарыхын урпактарына кабарлоо максатында жана ал уруктар, уруулардын түбү бир уядан тараганын көрсөтүү экенин окурмандар туура түшүнөт деген ойдобуз. Учу бирге жазылат, түбү бирге кошулат эмеспи. Кыргыз эли түбү бирге түптүү журт. Чыныгы санжырачылар ата-баладан аяк өйдө баштайт да, түбү бир атанын балдары экенбиз дешип ынтымак, ырыс-дөөлөткө, туугандыкка, биримдикке чакырат. Ал эми элдин биримдигин каалабаган “кокуй” айрым инсандар атайлап жогорудан төмөн карай сүрүп отуруп урууларды чачыратат да, бир тууган элдин арасын ачып алжайтып коет, бирине-бирин тукурат, карама-каршылыкка үндөйт. Тынч жаткан эл араздашканга, жоолашканга чейин барышат.

Ал кезде “Кожо Хафиз”, “Чахар китеп” окуп, маанисин билбей, курулай гана окуп-жоттоо менен илим тамам болоор эле. Ыйман, ислам алланы таануу, аны далилдеп билүү жок эле. XIX кылымдын орто ченинде кыргызстандын территориясына келген

Чокан Валиханов: «Кыргыздар өзүлөрүн мусулманбыз, ислам дининдебиз дешет экен, бирок Мухаммед пайгамбардын ким экенин билишпейт экен», - жазган.

Шабдан баатырдын тушунда шарыятты толук билүү, илим алуу, окуу бир топ илгериледи. Дамбылдалар келтирилди.

Талаадагы койчулар да, жылкычылар да сабак окуй тургач болуп кетти. Ал кезде илим «Муктазарды» (мыйзамдар жыйнагы) окуу менен аяктаар эле. Андан кийин «Куран окуу, аны дурус окута турган илим ачылды. Чубар агачтык карыны (болжол менен 1890-жыл Б.С.) Шабдан баатыр алдырып, бир нече жыл жалдады. «Кыраат» илими өтө эле алга кетти. Бир ариптин кандай сыры бар, кандай сыпаты бар экендигин, карысынан баштап жашына чейин жооп бере алаарлык абалга жетти.

1901-1902-жылдары Токмок шаарына Тройскиден куранды жатка билген Закир калпа жана Вохабов деген адам келди. Ошол мезгилде окуучулардын саны көбөйүп кетип, токмоктук Чавоков (Чуваков) деген улук кыргыз балдарын окутпай кууй баштаган. Мына ошондо Шабдан баатырдын өтүнүчү менен жана устат Закир дамбылданын камкордугу аркасында балдар тараган жок. Закир калпа «Наху» (синтаксис), «Сарф» (морфология) илимдерин окута баштайт. Тарих, жуграфия (география), «Эсеп билими», «Усул жадил» (жаңы тартип окуусу) балдардын сезимин ойготту. Кырааттап окутуу дагы күч алды.

Дамбылданын билими жугуп, зээндүү балдардын ичинен «тарых» жаза билген шакирттер өсүп чыкты. Алсак, Нарынкул менен Ыскак молдолор 1914-жылы апрель айында «Медресе Алияны» Уфа шаарынан бүтүрүп келишкен. 1913-жылы Осмоналы молдо «Мухтасар тарих Кыргызия», «Кыскача кыргыз тарыхы», «Тарих кыргыз Шадманияны» («Шабдан жеринин тарыхын») жазып бүтүрүп, китеп 1914-жылы Уфадан жарык көргөн.

Мухаммед Закир калпакын диний китептерге толгон, элге кеңири белгилүү бай китепканасы бар эле. Андан арабча окуп жана жаза билген адамдар көп пайдаланышкан. Бир кездерде атактуу манасчы Сагымбай Орозбак уулу Кочкордон атчан келип, Закир калпанын китепканасынан китептерди далай жолу куржундап ташып, окуп турганы китеп сүйүүчүлөргө, тарыхчыларга маалым.¹

Ал эми Сагымбай манасчы Дүрдүн айылында болгонун, Кегети кардонунун туруктуу жашоочусу жана санжырачы Султанов Бегалы мындай деп баяндайт:

«Дүр өзүнүн адамдарына кайрылып, быйыл Сагымбай келет, алтымышка жакын эркек козуну биттебегиле, биттесеңер арыктап калат, ал козулар Сагымбайга союлат деп көрсөтмө берген экен». Дүр менен Сагымбай ээрчишип, Токгиокту аралап жүргөндөрүн көргөндөр да бар экен, айтып жүрүшөт, бирок Сагымбай Дүрдүн китепканасынан пайдаланганбы, жокпу азырынча белгисиз.

Ушулар менен катар чыккан токмоктук мугалим Ровнягиндин агартуучулук эмгеги зор. Василий Петрович Ровнягин 1865-жылы Кичи Алматинка станицасында Жети-Суулук казак-солдаттын үй-бүлөсүндө туулган. 1885-жылы Ташкенттеги мугалимдик семинарияны бүтүргөн. Ошол эле жылы Кара-Коңузда, анан Токмок шаарында Советтик түзүлүштүн алгачкы жылдарына чейин мугалим болуп иштеген. Анын бүткүл өмүрү, үзүрлүү ишмердүүлүгү Токмок шаарында өттү. 1921 -жылы дүйнөдөн кайткан, сөөгү Токмокко коюлган.

1895-жылы Токмок шаарында орус-тузем мектебин уюштуруучулардын бирден-бир демилгечиси жана анын биринчи башчысы болгон. Ал чоңдорду да окутуп, сабатын жойдуруунун камын көрүп, ага да аракет жасаган.

Жергиликтүү калктын балдарына орус тилин гана окутпастан, жыгачтан буюмдарды жасатып, усталык менен өтүкчүлүк өңдүү кол өнөрүн үйрөткөн кең пейил, жугумдуу мугалимдерден. Ровнягин досу Федор Владимирович Поярковдой болуп, кыргыздардын билимсиз караңгылыгына, кол өнөрчүлүктүн түрлөрүн жеткиликтүү билбегендигине, жерди иштетүүнү, керектелүүчү материалдык байлыктарды пайдаланууда тажрыйбасынын жоктугуна күйүп - бышкан, аны жасай билүүгө үйрөтүп, ошону түшүндүрүүгө көп күч жумшаган нагыз инсан катары таанылган.

Ровнягин ошол жылдарда Жети-Суу чөлкөмүндө таркалуучу гезиттердин беттерине -кыргыздар орус элинин тилин, ар кыл өнөрүн, чарбачылыкты иштете билүүнү ыктарын үйрөнүүгө ынтызар экендигин жана достук мамилесин даңазалаган кабарларды үзбөй жазып турган.

Таланттуу журналист жана кабарчы да болгон. Анын очерктери, репортаждары, сүрөттөмөлөрү «Токмакский вестник», «Семиреченск областтык ведомосттору» деген гезиттерге үзгүлтүксүз жарыяланчу.

1912-жылы Шабдан баатыр дүйнөдөн кайтканда, гезиттерге жарыяланган некролог-кайгылуу кабар Ровнягиндин калемине таандык. Ровнягиндин уулу Николай Васильевичтин эскерүүсү боюнча, Ровнягин жана Поярков үй-бүлөлөрү менен Шабдан баатырдын үйүндө көп жолу мейманда болушкан. Ровнягиндин Чоң-Кеминде бир азбал челектери бар эле. Ал Шабдан баатырдын балдарын окуткан. Кийин Шабдан баатыр дүйнөдөн кайтканда Ровнягиндин үй-бүлөсүнө да кабар берилген. Николай атасы менен барып, сөөктү коюуга катышкан жана Мөкүш байкеси ага аргымак ат миңгизген.

1912-жылы Токмокто биринчи китепкана ачылганын да Ровнягин кабарлаган. Китепкананы ачуудагы демилгечиси жана жетекчиси да өзү болгон. бул китепкана прогрессивдүү деп аталып, каалоочулар акысыз китеп алып, окуп турушкан. Китеп сүйүүчүлөрдүн ичинде кыргыздар да болгон. Такталбаган маалыматка таянсак, ал китепкана менен мектептин чатырына большевик-революционерлерди жашырып баккан. Казак орустун баласы Ровнягиндин бул эрдигин жана гумандуулугун эмне менен теңештирүүгө болот? Ал-Токмоктун чыныгы гражданини десек жаңылбайбыз.

В.И.Ровнягиндин «Ысык-Атадагы минералдык суулар» деген макаласы «Семиреченск областтык ведомосттору» гезитинин 37-санында 1907-жылы басылып чыкты. Мында Ысык-Ата арашанынын мааниси, кесел жанга тийгизген пайдасы, калайык-калктын ден соолугун чыңдоодогу маңызы чагылдырылган. Ошол эле гезиттин 85-санындагы 1907-жылы Ысык-Ата минералдык суулары жөнүндөгү макаласы да жарыяланган болучу.

1900-жылдары Ысык-Ата курортун ачуу үчүн демилгени көтөрүп падышалык өкмөттөн каражат бөлдүрүп алууга жетишкен адам да мына ушул Ровнягин,

Ровнягиндин бел демилгесин Бишкектик доктор Ф.В.Поярков менен белгилүү окумуштуу, инженер-геолог И.В.Мушкетов (1850-1902-ж). колдошуп, ага жардамдашкан. Ал адегенде курорттун жолун салдырат. Анан жатакана, ашкана, ванналар жана дарылоо жайларын курдурат. В.И.Ровнягин 1912-жылы облустук гезиттин 209-санына «Токмак» деген очеркин жарыялаган, ал эми 1914-жылы 313-санына дагы «Токмак» аттуу макала жазган. 1914-жылы «Тошоктун негиздешинин 50 жылдыгына карата» деген көлөмдүү очерки жарык көргөн. Мына ушул эмгектеринде Ровнягин Токмоктун негизделишин, анын өсүш тарыхы, маданий курулушу тууралуу көп сандаган маалыматтарды жарыя кылган. Анын ушул кабарларынын негизинде Токмок 1850-54-жылдары негизделген жана ага 140 жыл толду десек жаңылышпайбыз.

Ошол гезиттерге жарыяланган кабарлардын биринде«...Кыргыздар массалык түрдө орусча окушту каалагандыгын билдиришет. Бирок Токмоктогу орус-тузем мектебинде бош орун болбогондуктан, бул каалоону канаттандырууга эч мүмкүн эмес» - деп жазган Ровнягин.

Калкты медицина жагынан тейлөө тарыхына көз аптырсак, анда илгери Бишкекте, Совет бийлигине чейин эки гана доктур болуптур деп сөз баштаар элек. Ошол эки доктурдун бири - Федор Владимирович Поярков (1851-1910-ж.)¹ экинчиси, М.В.Фрунзенин атасы - фельдшер Василий Михайлович Фрунзе (1854-1897ж.) болгон. Поярковдун кесиби - аскер врачы, ал Воронеж губерниясында туулган. Духовный семинарияны бүткөндөн кийин, Москвага жөө барып, университетке кирген. Медицина факультетин окуп бүткөн соң, 1850-жылы Поярков Жети-Сууга кызматка жиберилет. Аскер врачы болсо да кыргыздар менен жакшы мамиле түзүп жашаган. Жугуштуу оорулардан жапа чеккен көп адамдарды дарылап, айыктырган. Ошону менен бирге коркунучтуу оорулардан сактануунун жолдорун элге түшүндүргөн. Көп өрөөндөрдү, айыл-аймактарды кыдырып, жер көрүп, эл тааныган.

Федор Владимирович Поярков жергиликтүү калктын турмушу, чарбачылыгы, тарыхы, ооз эки чыгармачылыгы, салты,үрпадаты, ырым-жырымы, шаан-шөкөтү, диний көз караштары менен кең кесири таанышып, аларды дайыма жыйнап жүргөн. Элдин ооз эки тарыхына, этнографиясына байланыштуу бай материалдарды топтогон. Алтымыштан ашык кыргыз урууларынын келип чыгыш санжырасын түзүп, рухий байлыктарына туура баа бере алган. Өзгөчө ал жөө жомокторду, адамдардын, жан-жаныбарлардын, айрым канаттуулардын кандайча, кайдан жаралганын билдирген уламаларды, макал-ылакаптарды, каада-салттарды чагылдырган ырларды кирилица транскрипциясы менен эл оозунан жазып алган.

Ошону менен бирге Ф.В.Поярков дунган элинин тарыхына, этнографиясына байланыштуу көп материалдардыды жыйнаган. Чогултупганатим болбостон, аны орус тилине которуп, жарыкка да чыгарган.

Алар төмөнкүлөр: «Кыргыздардын диний ишенимдеринен», «Кара (улуу) кыргыздардын легендалары, жомоктору жана диний ишенимдери» (1900~ж.). «Мурдагы Кулжа районундагы туземчылар жөнүндө кыскача этнографиялык макала» (1883-ж), «Дунган көтөрүлүшүнүн акыркы эпизоду» (1903-ж.), «Жети-Суу областынын Пишпек уездиндеги Кара-Коңуз кыштагындагы дунгандар» (1907-ж), «Дунгандар» (1903-ж). Автордун жазган эмгектери Жети-Суу областтык башкаруусунун басмаканасы менен областтык статистика комитети тарабынан даярдалуучу «Эстелик китептеринде», «Этнографическое обозрение», журналында басылып, Верный-Алматы жана Омск шаарларынан чыгып турган. Ал 1910-жылы -Скобелев, азыркы Фергана шаарында дүйнөдөн кайткан.

Тилекке каршы Ф.В.Поярковдун чогулткан материалдары толугу менен бизге келип жеткен жок. Айрымдары анын көзү өткөндөн кийин жоголуп да кеткен сыяктанат. Бизге жеткендери Алматы калаасындагы А.С.Пушкин атындагы китепканасындагы сейрек китептердин фондусунда сакталып турат. «Кара кыргыздардын легендалары, жомокторужана диний ишенимдери» деген жыйнакчасы менен дунгандарга арналган эмгектери Бишкектеги борбордук китепкананын сейрек китептер фондусунда сакталууда.

Токмок калаасы бир кездерде Кыргызстандын маданий борбору болгон. (Пишпек селосу, урандыга айландырылган ушул эле наамдагы крепостунун жанында 1870-жылы пайда болгон, 125 жылга толду.

Ал эми караңгы элдин көзүн ачып, китеп эмне экенин элге түшүндүргөн, илим-билимге ортоктош кылган, жумурай-журтту маданиятка бурган инсандардын бири, болгондо да эң ириси - Шабдан баатыр ажы.

Шабдан баатырдын агартуу майданында, маданият жугузуу багытына сиңирген эмгеги өзүнчө илимий иликтөөгө татырлык. Урпактар жакынкы эле жылдарда маданий калыптанууну, маданий түзүлүштү, маданий башатты, маданий өнүгүштү, маданий тарыхына көз чаптырып, актай барактарды далилдүү фактылар менен толтуруп, жаңыча көз-караштагы илимий жалпылоолорду жүргүзүп, тарыхыбызды дагы байытат деген илгери үмүт, тилек бизди алдыга жетелеп барат.

Мурдагы өткөн ата-бабаларыбыздын өлчөөсүз сиңирген зор эмгегин эске алып, алардын атын азатына жараша эстелик куруу, аларды унутпай жүрүү азыркы урпактардын милдети. Мына ушуга байланыштуу төмөнкүдөй сунуштарды киргизмекмин:

-Чүй-Токмок шаарындагы Жантаев Ш. аттуу көчөнү Шабдан баатыр көчөсү деп өзгөртүп коюу керек. Жантаевдер турмушта көп. Кайсы Жантаев болду экен деп окуган адамдар туура эмес ой жүгүртүүлөрү мүмкүн. Экинчиден,

Жантай хан элде терс ассоциацияны туудурат. Жантаев десең ким билет, ошондуктан Шабдан баатыр деген ат элге жакын жана жагымдуу;

-Чүй-Токмок калаасындагы бир көчөгө жана дагы бир китепканага Дүр Сооромбаевдин ысымы ыйгарылса;

-Чүй-Токмок шаарынын бир китепканасына жана да бир орто мектепке Василий Петрович Ровнягиндин атын коюшса;

-шаардагы бир көчөнү, китепкананы жана орто мектепти Мухаммед Закир Абдылкашафар уулунун же кыскартып, Закир калпанын ысымына которулса;

-Чүй-Токмок шаары жайгашкан аймактын мурдагы аты -Жылгынды. Бул ат Чүй боорундагы элдин эсинде ушул күнгө чейин сакталып жүрөт. Дарыянын аралдарында жылгынды талдар көп өсөт экен, бул деле күбө. Ошондуктан Чүй суусунун жээктериндеги бир көчөнүн атын да Жылгынды деп которсо, туура болот деген ойдобуз.

-Бул көтөрүлгөн маселелерди эл-журт колдойт деген терең ишенимде коомчулуктун алдына талкууга коемун. Ой-пикириңиздерди редакцияга жазып, талкууга активдүү катышууңуздарды өтүнөмүн.

Мурдагы СССРдин ирип, тарап кетиши коомдук турмуштун бардык чөйрөсүнө терс таасирин тийгизди. Биринчи кезекте эл агартуу системасы, маданият бөлүмдөрү жабыр чекти. Борбордук басмаканалардан, башка республикалардан пландуу түрдө келип туруучу, китеп фондусун дайыма толуктап туруучу фундаменталдуу изилдөөлөр, монографиялык, академиялык басылмалар кескин түрдө кыскарды, келбей да калды. Азыр ал эмес, окуу китептери жетишээрлик санда басылбайт. Башталгыч класстардын бир окуу китебинин баасы 100 сомго чейин көтөрүлдү. Жакынкы келечекте, айталы, беш-он жылдан кийин адамдардын маданий өсүш деңгээли кандай абалга туш болот?

Ишканалар токтоп жатат, жогорку, орто окуу жайларында окуучулардын саны кескин кыскарууда. Ушуга байланыштуу китепканалар да кыскарды, ал тургай, жабылып да жатат. Жабылган китепканалардагы рухий байлыктардын тагдыры кандай чечилип жатты экен? Эскилиги жетип, тытылып калыптыр деген шылтоо менен көп китептер макулатурага тапшырылган жокпу? Же айрым китеп сүйүүчүлөр үйлөрүнө көтөрүп кеткен жокпу? Алардын китептери от тамызгыга айланып, өрттөлгөн жокпу?

Бишкекте кээ бир окуу жайлары, эми кереги жок болуп калды деп Кеңеш бийлигинин жылдарында басылып чыккан коом таануу темасындагы китептерди, журналдарды, Маркс, Энгельс, Лениндин чыгармаларын макулатурага тапшырып коюшкан. Студенттер эми шаардын борбордук

китепканаларында, керектүү чыгармаларды издешип жүгүрүп жүрүшөт. Мындай жосунсуз жоруктан бул саптардын автору да куру калган эмес. Жүк ташуучу машинага китептерин толтура жүктөп барып, макулатурага үч күн бою тапшырган, эми өзү окшогондор менен бирге бармагын тиштеп, өкүнүчтө калды. Чүй-Токмок шаары мындай кеселден оолакпы же бул ооруга чалдыккандар да барбы?

Түзүлгөн татаал кырдаалда колдо бар китептерди, журналдардын, гезиттердин тиркемелерин сактап калуу - алдыга коюлган ыйык милдет. Бул максатта ар тараптуу жеткилең ойлонуштурулган иш чара жүргүзүлбөсө, китептерден кол жууп калаарыбыз шексиз. Китепкана иштерин кайра курууга убакыт жетти, кардиналдуу иш-чараны турмушка ашыруу зарыл деген пикир-тилегибизди билдирүү менен төмөнкү айрым каалоорубузду, сунушбузду көпчүлүктүн алдына коймокчубуз.

Кичине, чоң ишканаларында, акционердик коомдордо, бирикмелерде, окуу жайларында, клубдарда, айылдык Кеңештин алдындагы колдо бар китепканаларда бар китептерди сактап, реестирге түшүрүп, картотекаларды түзүү зарылдыгы келип чыгат. Китептерди чыгыш кылып, макулатурага өткөрүүнү токтотуш керек. Эгерде китептерди чыгыш кылуу зарылдыгы келип чыкса, атайын түзүлгөн шаардык комиссиянын чечими боюнча жазуу түрүндө, тизмелөө менен жүргүзүлүшү керек.

* * *

Картотеканы түзүү эбегейсиз зор жумуш, чыдамкайлыкты талап кылган, адамды зериктирип нервди жеген, оор жана кыбыр жумуш. Муну атайын даярдыктары бар адамдар гана ишке ашыра алышат, алар маданият техникумундагы библиотека бөлүмүндөгү окуучулар жана мугалимдер коллективи. Практика мезгилинде буларды ишке салып жана милдеттендириш ылайыктуу. Китептерди адистер гана сактай алат жана бөлөк китеп сүйүүчүлөрдү ага үйрөтөт, ошол себептүү китепкана бөлүмүнө кабыл алууларды кескин түрдө көбөйтүүгө чараларды көрүү. бул окуу жайынын коллективи, асыл зат мугалимдери өзгөчө көзөмөлдөөгө жана камкордук көрүүгө татыктуу.

Шаардык борбордук китепкананын алдында адистердин жардамы менен атайын китептерди жыйнап, акы төлөп окуй турган өзүнчө зал же китепкана уюштуруш керек. Андан түшкөн каражаттарга эскилиги жеткен китептерди, журналдардын жыйнактарын, гезиттердин тиркемелерин тыштап турууга жумшаш керек. Чүй-Токмоктогу маданият тармагында болгон жаңылыктарды, маалыматтарды, жаңы китептерди пропагандалоо үчүн, «Баласагын оттору», «Огни Баласагына» гезитинде Мухаммед Закир калпа В.П.Ровнягин жөнүндөгү туруктуу рубрика же бурчту ачса, жакшы болоор эле.

Дүрдүн, Ровнягиндин, Закир калпанын китепканаларындагы китептерди издетүү мезгили жеткендей сыяктанат, ал китептер эл ичинде сакталуу болуш керек. Буга агартуу системасындагы, окуу жайларындагы коллективдер көңүл буруп, табылган китептерди шаардык борбордук китепканага тапшырыш керек, ошондой эле сейрек учурай турган китептерди жыйноо өтө зарыл. Китепканаларды жаап коюуга жол берилбесе.

Бугу айы 18-24,1995-ж. Баласагын оттору.

МАМБЕТАЛЫ БАЯНЫ

Кегети элинен нечен бир ойондор, көйкашкалар көп чыккан атак-даңктуу жер. Өзүнүн тарыхы бар, түптүү журт. Ошол жаран, инсандардын ичинен ушул күнгө чейин даңазаланып келе жаткан ысымдардан Мамбеталы Мураталин өзгөчө орунду ээлейт. Мамбеталы - Кегети элинин куту, арнамысы, абийири катары көз алдыңа тартылат. Жашкарысы дебей, Мамбеталыны ооздорунан түшүрүшпөй, сүймөнчүлүк менен аташат. Эмесе, Мамбеталыны баянына көңүл буралы.

Мамбеталы жети атасынан бери феодал, элин багып, жерин коргогон көйкашкалардын (кашка - эл жетекчиси) тукумунан. Эгерде анын ата-теги сежересине көз салсак, анда ал төмөнкүчө чечмеленет: кыргыздар, анын ичинен Чүй боорундагы кыргыздардын көпчүлүгү Тагай бийден таркадык деп кеп кылышат. Тагай бийден Богорстон, Койлон, Кылжыр. Кылжырдан Орозбакты, Дөөлөс. Орозбактынын тукуму - бугу аталып, көл жактагы көп бугу. Дөөлөстөн болсо -төртөө: Токо (Кара Токо), Жантай, Элчибек, Манап.

Манап жөнүндө сөз кылсак, ал - колунан бардыгы келген кишинин аты, ал жогоруда аталгандай, төрт бир туугандын эң кичүүсү. Валихановдун изилдөөлөрүнө караганда, Манап XVII кылымда жашап өткөн. Элдин айтымында, ал - кара кылды как жарган калыс, бирөөнүн акысын жебеген, жакындарына же туугандарына жан тартпаган, чынчыл, үстү -башы таза кармаган сыпайы, дайыма адамдардан өз кеңешин, жардамын аябаган, акылман, эл билги адам болгон. Адамдар кеңеш сурап, ага келишкен, мына ушундай жетик акылы менен даңкы чыккан дейт. Эл арасында «болсоң, Манаптай бол» деп аңыз кылышкан жана анын аты лакап болуп көпчүлүккө таркаган дешсе, экинчи бирөөлөрү Манап Сарбагыш уруусунан чыккан феодал, албан айлакер, жеткен куу, анткор, элди талап-жегич зулум жана жеткен зөөкүр болгон дешет:

Кара Токо, Манап ай,

Жедиң элди аябай,

Эмки кезек биздики,

Кыла бергин таламай,-

Деп акындардын ырдашканы биздин күнгө чейин келип жетти.

Ал кезде кыргыздын мыктылары кандагай өтүк (мурду шиш, колго ултарылган), жейрен шым (саймалуу, көпчүлүк учурда өңдөлгөн тери, ышкын түпкө боелгон) кийишкен. Ал эми Манап башка феодалдарды, байларды туурагысы келген эмес, эл көзүнө өзгөчө, артыкча, бийигиреек, сөөлөттүүрөөк көрүнгүсү келген. Бул оюн иш жүзүнө ашырыш үчүн, ал жигиттерине Анжиянды көздөй миң кой айдатат. Койду сатып пулдагыла, мага кымкап чапандан түрлөп, намеркен өтүк, бир таңгак Стамбул кездемесинин. бухаралыктардын кийме эки селдесин (көк жана ак болсун), жакшы мылтык алып келесиңер деп буюрат. Мындан сырткары, Кашкар килем, керебет, жез самоор, күмүш чаал кооздогон сарт бычак, он чакты сый чапан, өрүк-мейиз, соку кант алгыла. Бир жакшы молдону бир жылга жалдап кошо ала келгиле, ага эмгегине бир короо кой сыйга берем. Кайра тартканда, Меркелик казахтардан Улуу жүз ичинен чыккан Ботбай, Дуулатхан тартуулап берди деп алтай түлкүсүн, бир жың апийим таба келгиле. Меркеге келгенде, сүйүнчүлөп чапкыла.

Силердин алып келгениңерди өзбектин беги, казахтын ханы мага белекке берген болсун. Андан кийинкисин дагы менин оюм боюнча иштейбиз, бирөөңөрдүн оозунан бир сөз чыкса, көргүлүктү көрөсүңөр! - деп жөнөтөт. Манаптын айтканын-айткандай аткарышат. Жаңы молдо элдин баарын чогултуп, намазга жыгып, Манапка жаңы кийимдерди кийгизип, ак кийизге отургузат. Жигиттери Манапка таазим кылып, «өзбек беги» жиберген жасалгалуу ат минген сулуу кыз, казах ханы «тартууга» берген кийимдер, буюмдар калайык-калктын көз алдында мурдагы сүйлөшүүгө ылайык тапшырылат. Ошентип, Манап бир күндүн ичинде эле башка бийлерден, артыкча кол жеткис болуп чыга келди. Мартабасы көтөрүлдү. өкүмү күчөдү. Өзбек, казах хандарынын сүймөнчүлүгүнө айланды. Манапты алла-таалам бармагынан кармап туруп бакытка, ырыс-таалайга малып алган экен го деп таңыркаган эл тарады.

Манап суусар бөрктү кыйшайта кийген, сүлөөсүн ичик жамынган ордунан козголбогон, бир отурса, мандашын жазбаган, какырынып-түкүрүнбөгөн, үнүн бийик чыгарбаган, сыпаа да, сымбаттууда киши болгон дешет. Самоордун чайын ичип, керебетте эс алган. «Болсоң Манаптай болгун» деп, элдин оозунда аңыз сөздөр таркайт.

Башка феодалдар да Манапты туурай баштаган. Акырындап өзүнчө «Манап» деген социалдык топ пайда болот да, XIX кылымда кыргыздарды манап-тарбашкарып калган. Манаптан Сүттөй, андан Сары Сейит, Сары Сейиттен Үчүкө, Түлкү, Кудаян.

Кудаяндан-Тоголок туугандарына таарынып, Энисейге көчүп кетип калган,

Үчүкөнүн тукуму чала манап аталды. Түлкүнүн тукуму Манап аталып калды. Түлкүдөн Тынай, андан Атаке, Сатыбалды, Сокур. Атаке баатырдан Карабек, андан белгилүү Жантай, Жантайдан Шабдан баатыр: Ал эми Тынайдын тун уулу Сатыбалды. Сатыбалдыдан Жообасар, Кубат, Ая, Алмакүчүк, Карыүзөн, Чомой, Шайбек.

Жообасардан Стамбек, Стамбектен Түлөкабыл. Андан Мураталы, Мураталыдан Мамбеталы, Муса, Эшкулу.

Үй-бүлөсүндөгү сакталып келе жаткан ишенимди карап көрсөк, урпактарынын айтуусунда, Мамбеталы бала кезинен чыйрак өсөт, илим - билимге ынтызар. Ошол себептүү Мураталы бул уулунун, бир чети тууган, үзөңгү жолдош, бир чети көңүлдөш дос Сооронбай манаптын уулу Дур менен кошо Алматы (Верный) калаасындагы гимназиядан окутат. Анын эки курсун аяктагандан кийин, орус-тузем мектебин окуп бүтүрүшүп, Дүр экөө « чиновник» деген наам алып чыгышат. Кыргыз чиновниктери ал кезде, чоң контораларда котормочу, тилмеч болуп иштешкен, жаш кезинен элди башкарууга тикеден тике катышкан,

Мына ушул мезгилде Шабдан баатыр Жантаевди Орунбоор шаарына жылына бир жолу болуучу съездге чакырышат. Анда Оренбург Генерал гебераторлугуна баш ийчү экенбиз. Генерал губернаторлукка ак падыша жылына өзү бир келип, аймактагы чиелешкен маселелерди чечип кетчү дешет.

Кыдыр даарыгаан, падышанын мээримине чалдыккан, урматсый менен атайылап чакырылган кыргыздардын билерманы Шабдан Жантаев деген ким эле?

Шабдан баатыр 1839-жылы жайдын күнү Боом капчыгайынын күн батышы, Көк-Жар деген жерде туулган. 17 жашынан баштап журт ишине аралашкан көйкашка. Өзү Кеминдик. Узун - Агач согушуна катышкан, Ташкентте бир топ туруп калган. 1862-жылы Орусияга ыктыярдуу болуп, букаралыкка өткөн, ошондон баштап, Николай кызматын кылган. 1875-76 жылдары Фергананы Орусия алганда, көп кол курап жардамга барган. Шабдандын эмгеги жогору бааланып, ага - Общевойсковой старшина (подполковник)¹ - деген милиция чини ыйгарылган. Ошентип ал Кемин, Чүй кыргыздарын башкарып келди, эми ошол Шабдан баатыр съездге чакырылып жатат.

Шабдан баатыр «мен улгайып, карып калдым, сен барып съездге катышып келгин да, менден пакет алып барып тапшыр» деп, Дүр Сооромбаевди жумшайт. Дүрдүн жаңы үйлөнгөн сулуу татарка келинчеги: «Оренбургдеген кайда, билесиңби? Жердин түбү. Сен барып келе албайсың, жолдо өлүп

каласың,» -деп эрин көкүтөт. Дүр баруудан баш тартат. Бирок Шабдан баатыр эгерде сен бара албасаң, анда биздин балдардан тың, бара турган киши табасың деп ой-боюна койгон жок. Дүр: «Барса, ушул Мамбеталы Мураталин бара алат. Мен билгенден башка кишини айта албайм», - деп кутул ат.

Шабдан Мамбеталыны чакыртып, иштин жайын түшүндүрсө, Мамбеталы дароо макул болот да, убактысы келгенде, пакетти алып, Оренбургка жөнөп кетти. Ал эми бул маанилүү катта падышанын жеке өзүнө кайрылган кыргыз элинин көптөн бери көксөгөн, көкөй кескен таламдары бар болчу:

Биринчиден, кыргыз эли-илимсиз, билимсиз караңгы калк, орус тилин билишпейт, ошол себептүү эр-уландарыбыз башка жерге барып аскердик милдет аткара албайт. Аскерге бар десек, тоо-ташка бекинип, жашырынып калат же башка жакка ооп кетет. Бизден солдат албайсың,

Экинчиден, кыргыз эли жарды - жалчы, эптеп малдын аркасы менен күн көрөт. Бизден алык-салык албагын. Акчалай салык бизди кууратып койду.

Үчүнчүдөн, казак-орустар келип, жерибизди ээлеп алышты, жаңы баселкелерди курушту. Жерибизди бошотуп берсин деген таламдар коюлган экен.

Көп кыйынчылыктар менен, азап-тозокту башынан өткөрүп жүрүп, Мамбеталы жердин түбү Орунбоорго жетип, Шабдандын катын гүнадырга тапшырып келди. Мамбеталынын эрдигине ыраазы болгон Шабдан: «бул элин багууга жарап калган тура» деп, Атаке болушун экиге бөлүп, Атаке болуштугуна Дүр Сооромбаевди болуш шайлатты. Сатыбалды уулуна же Шамшы болуштугуна Мамбеталы Мураталин болуш болуп калды. Мына ушул күндөн баштап, эл-жердин камын ойлоп, көп кызмат өтөдү, элге эмгеги сиңди.

Жер-суу жайгаштыруу жагдайын алып көрсөк, ал кезде кыргыздар мыкты жерлеринен ажырап калышыптыр. Падышачылык Орусия жүргүзгөн колониялык саясаттын натыйжасында, жер чарбасын, мал чарбасын ийгиликтүү өздөштүрө турган, сугат жерлер, шалбаалар, жашоого ыңгайлуу болгон жерлер падышанын казынасына өткөн же падышалык тактын таянычы болгон байка зачествонун менчигине өтүп кеткен.

Мисалы, Бишкек уездинин Атаке болушунун жеринин бир бөлүгүн Самсонов станицасынын казак-орустары жердеп алышты. Шамшы болушунун жеринде Оренбургдук казак-орустардын Кегети станицасы пайда болду. Кыргыздар, көпчүлүк эл, кара таман кедейлер, жалчылар дээрлик жер - суусуз кур жалак калышкан. Жалпы эл, эл билгилери жер-суусун бошотуп алыш үчүн канчалык аракет кылбасын, падышанын чечими күчүндө кала берди. Кыргыз элинин мүдөөсүн жарым-жартылай деле чече алган жок, ал түгүл кыргыздарды дагы

арылатып тоо-ташка сүрө турган падышанын чечими долбоор боюнча калбадыбы...

Туш-тушка жазылган арыздар түз маанисинде болбосо да, кыйыр түрүндө Мамбеталынын аракеттери далилдейт. Мисалы, 1897-жылы Кегетиден 75 боз үй (түтүн) отурукташмакчы болуп, арыз жазган. Ал мезгилде Шамшыда Мамбеталынын иниси Муса болуш эле жана агасы Күрөгөн бий. Өзү Бишкек калаасында уезддик начальниктин конторасында тилмеч жана котормочу болуп эмгектенген.

Мамбеталынын кадыр-баркынын күчтүүлүгү Шабдан баатырдын атактуу ашында да көрүндү. Шабдан баатырга 1912-жылы 10-октябрдан 15-сентябрга чейин Кичи-Кеминде, Кемин суусунун боюнда аш берилди. Бул ашка Жети-Суу, Фергана, Сыр-Дарыя облустарынан 50 миң киши келген. Мына ушул саясий мааниси бар ашты Шабдандын балдарынан сырткары, Солто элинен Мыктыбеков, Саяк элинен Мырзабек Дыйканбаев, Бугудан Баатыркан Ногоев, казахтардан Саат Ниязбеков, Бай Көбөгөн Шыгаев, дунгандардан Бай Булар Могуев, көпөс Галы Узбеков, Бишкек уездинен Чоко Койдиев, Сулайман Корчиев, Дүр Сооромбаев, Рысбек Осмонбеков, Мамбеталы Мураталиндер башкарышкан. Ал кезде Бишкек үйөзүнө, Чүй боору жана Загорный участок деп аталчу Кочкор, Жумгал, Суусамыр, Сары-Камыш бүт карачу. Ашта Мамбеталы Сатыбалды улунун өкүлү катары кирбестен, бүтүндөй үйөздүн өкүлү катары башкарышпадыбы.

Аштын саясий жагы: «Биз өз жер-суубуздан аткес бербейбиз, аны бошотуш үчүн Шабдан өмүр бою күрөшкөн, биз ал күрөштү улантабыз!» - деген мааниси түшүндүргөн.

Мамбеталы - гуманист, прогрессивдүү инсан, көрөгөч акылман, дегеле эл үчүн бүт өмүрүн арнаган адам, 1915-жылы күз айларында Токмокто Түндүк кыргыздардын манаптары чогулуп, ак падыша кыргыздардын таламдарын канааттандырбай койду деп Николайга каршы согушмакчы болуп, жыйын курганда Мамбеталы менен Дүр: «Орусия менен согушпайбыз,» - деп бир ооздон чечкиндүүлүк менен каршы турушкан. Ондогон далилдүү жүйөөлөрдү мисалга келтиришкен. Бирок кийин аргасыздан Кегети эли башкалардай эле Кытайга үркүл качууга аргасыз болушту.

Элдик көтөрүлүштү токтоткондон кийин падыша өкмөтү кыргыздардын жер-суусун басып алууну дагы күчөттү,

Кегетини (Подгорныйды) бошотуу башка мезгилге туура келди. Ал өлкөнү советтештирүү убактысы эле. Совет бийлигинин биринчи күндөрүнөн баштап эле, казак-орустардын мурда тартып алган жана падышанын казынасына өтүп кеткен жерлерди кайтарып берүү башталды.

Акырына чейин текшерилбестен, чындыкка чыгарылбастан эле, заманынын мыкты адамдарынын бири, гуманист Дүр Сооронбаев күнөөсүз, ак жеринен 1918-жылы атылып кетти.

Бул окуядан кийин Мамбеталы жашырынып жүрдү, бир жакка барса, дайыма жанына киши алчу болду. Керт башы коркунучта турса деле, эл-журтунун камын көз ирмем да оюнан чыгарган жок. Тың чыгыл, эл бийлөөгө киришип калган, жээнинин кулагына дайыма кумдай куят.

-»Жээним, сенин заманың келди, - деп Ырсалыга айтаар эле, - келечек силердики, сенин колуңан келет. Кегетини бошоттуруп бер, эл тоо-ташта жүрүп «уурдап кетти. Байманап десе эле, кулакка тартуу башталды, атылып, асылып кетүүлөр, сүргүндөр жер которуштуруп айдап салуулар деле боло калат. Мындай көрүнүштөн бир айыл да кур эмес, Кегетиден бир кишини кулакка тарттырбагын, жана да Бишкектеги үйүмдү сактап кал, балачака күн көрсүн.»

Мамбеталынын асыл ойлору 1921-жылы февраль-март айларында ордунан чыкты. Кегети толугу менен бошотулду. Ошол мезгилде жер-суу реформасы жүзөгө ашып, жарды-жалчы, батрактар жана мердикерлер союздарынын мүчөлөрүнө б.а. жер-суу өзүнүн чыныгы ээлерине кайтарылды, Жакшылыктын жышаанын Мамбеталы көрүп кетти, улуу инсан 1921-жылы күзүндө дүйнөдөн кайтты.

Бир жактуулук, бир беткейлик мезгил өттү...

Демократиянын тушунда көп инсандардын аттары жер-сууга, көчөлөргө, мектептерге, айыл-кыштактарга кайра элине кайтып жатат.

Ат жалын тартып, эс тарткандан баштап, акыркы ирмемге чейин өмүрүн элине арнаган, дайыма анын камын көргөн, элинин бакты-таалайы үчүн тайманбай күрөшкөн, эмгеги элге суудай сиңген көй-кашка Мамбеталы Мураталиндин ысмы Кегети айылына берилсе, ылайык болоор эле. Эскиче кимдин айылы -Дүрдүн айылы, Мамбеталынын айылы Өтөгөндүн айылы, Калчанын айылы деп жүрүшпөйбү.

Бул жеке сунуш-пикирибизди Шамшы, Бурана, Кегети жарандары толук колдоп чыгышат деген Үмүттөбүз.

Мамбеталы менен Муратаалынын (1895-жылы Дүйнөдөн кайткан) мүрзөлөрүн оңдоого убакыт жеткендей туюлат, экөө бир камырстанга коюлган. Соройгон моло ташка кайтартпай, тегерек четин оңдоп-түздөп, коргон тосмолорду орнотуп, атайын эскерип куран окуганы келген адамдардын көңүлдөрүнө жик кетпегендей жасалгалап коюсу жөн деген оюбузду айтмакчыбыз. Коомчулук колдойт.

...Бир топ балдар болуп Сасык-булак тарапта ойноп жүрсөк, түндө Мамбеталы келиптир, көтөрмөгө кесмал таркатып жатыптыр деген кабар угулуп калды. Көтөрмөгө мал берсе анда оңдой берди болгон тура деп, балдардан бөлүнүп үйдү карай ат койдум. Кырчоодо, көтөрмөдө байланып турган музоону агытып. аны жылаңач этиме эки-үч ороп алып, Мамбеталынын айлын көздөй чү! Дедим. Мамбеталынын айлы төмөн Бурана тарапта, өзүнүн конушунда, айлынан алыс эмес жерде, секиде камырстан.

Барсам Мамбеталынын өргөөсүнүн айланасында толуп жаткан ээр-токумчан аттар, ары бери котолошкон кишилер. Барарын барып алып, эмне кыларымды билбей көпкө. четтеп калдым. Үйгө кире албадым. Бир убакта Мамбеталы сыртка чыкты, ары-бери басып турган мени көздөй келип, эмне жылаңач этиңе көтөрмө курчанып жүрөсүң деп кысыга сурап калды. Мен шашып-ушуп салам беримиш болуп; - Түндө Мамбеталы келиптир. Элге көтөрмөгө мал таркатып жатат дегендеринен эле көтөрмө алып келдим деп так жооп бердим.

Мамбеталы таңыркоо менен көпкө карап калды да, сен кимдин баласысың деп жүзү жумшарып, көзү күлүндөп мени карап турат. Суроосуна толук жооп алган соң, сен көтөрмөндү даярдап ушу жерден кыймылдабай мени күтүп тур деп, эч кимге кайрылбай түз эле үйүнө кирип кетти. Бир оокумда кучагы толо кездемени көтөрүп чыгып, көтөрмөндү жаз, бул жездемдин чепкени, бул бешманты, бул ич кийми, бул эжемдин чепкени, бул бешманты, бул көйнөгү, бул жоолугу, бул бала-чакага көйнөк-көпчөк деп далай кездемени өзү көтөрмөгө таңып, куурай же куу отунча аркама көтөртүп, түз эле үйүңө жөнө эч жакка бурулба, башка балдарга алдыртбайт көрүнөсүң чагымда, жездемдин багы бар көрүнөт, чыйрак экенсиң, өлбөсөң ата-энеңди багасың деп көп сөздөрдү айтып жолго салды. Дикилдеп жүгүрүп келайтып көпкө узагандан кийин артыма кылчайсам дагы эле мени карап туруптур. Мен аңыз жетиде, а балким сегиз жашта болсом керек. Ошол жолугушуудан кийин Мамбеталынын көсөмөлүндө болуп калдым, тарбия-таалимин алдым. Көп нерселерди үйрөндүм.

Кыскасы Мамбеталынын таазиринде өстүм, жетилдим. Ал кишинин айткандары, көрсөтмөлөрү жашоомун эрежеси болуп калды - деп эскерчү Ырсалы Солтонбеков.

«Баласагын оттору» 1993ж. №58(8053)

МЕДЕТ ДАТКАНЫН КЫЗДАРЫ

(Кыркаяк Момункул) кызынын (1923-2002) айткандарынан

Медет датканын генеалогиялык тамырын, кыскача алып көрсөк:
Жакшыбайдан үч уул. Эдилбек, Келдибек, Шеримбек. Үч уулдун мыктысы,

иштерманы, асылман көсөмү Келдибек болуптур. Эдилбек, Шеримбек феодалдын тукуму болгону менен порос чыгып калышкан. Энчисине тийген малмүлк менен эле калышты. Алардын бала чагындагы эркелеткен аттары: Эдил, Шербек өмүрү өткүчө сакталды. Ал эми Келдибек болсо жаш чагынан чаалыкбас мээнеткеч болгондуктан: «Эдил, Шербек, эмгектүү Келдибек» - лакап эл арасында сакталды. Келдибектен беш уул:

Нусуп, Балбак, Алыбек, Байтүгөл, Нарбото. Байтүгөлдөн Медет жалгыз, Медер болсун, Медет болсун деп атын Медет койдурган экен. Медет даткадан: Дуулат, Абак, Айтак, Алаша, Албан, Атабек жана эки кыздуу болот, экөө тең сымбаты, сулуулугу жагынан, акылдуулугу дейсиң, эл-журтка дайын болушкан. Атактары элге таралып калышкан.

...«Улуусу Ак Сайкалды Медет датка көзүнүн тирүүсүндө эле, өз колу менен Кетмен-Төбөлүк саяктарга узаткан. Ак Сайкал шыңга бойлуу, келбеттүү, кандай кийим кийбесин сымбаттуу денесине жарашып турчу. Сүйлөгөн сөзү орундуу, узун чачтын нурлуусуда, сулуусу эле. Ак караны тааный билген, токтоо да сабырдуу. Эч убакта кабагы бүркөлбөгөн, ачуусу келбеген, айылападан кеңеш сурап кайрылгандардын ажытын ача билген асыл зат эле. Келген жеринде тез эле кадыр-баркка жетише алды, эл оозунан түшпөй калды.

Ак Сайкалдын баркынын чоң экендиги күндөшүнө жакбайт. Кичи аял өңдүү, түстүү болгону менен тилдүү чыгат, элдин оюндагысы анын тилинин учунда, кызыл кекиртект, куулук-шумдук колунан келген жан.

Байбиче аялга тең ата болуш үчүн, аны эл алдында сындырыш үчүн айла амалды издей баштайт. Кандай да болсо анын баркын төмөндөтүштү алдына максат коет. Эри үйдө жок мезгилде Ак Сайкалды мейманга чакырып алдына таза дасторконду жайып, колуна суу куюп, эт кесчү бычакты кошо жуудуруп, алдына койдуруп, эми бышкан тамакты алып келейин деп, эшикке чыгып андан ары айылчылап кетчү экен. Ак Сайкал зерикпестен чыдамкайлык менен төрдө сыңар тизесин жазбай койкоюп отура берчү. Күнүсү айылды бүт кыдырып, көрүнгөн үйгө кирип, бир-эки эт бышымда, күлө багып «апей, дагы эле кете элексизби» - деп дасторконун жыйнап салчу дейт. Ак Сайкал кебетесин езгөртпөстөн, «мен сени каргабайм, баары бир өзүңө жаман» - деп жайбаракат ордунан туруп жайкала басып кетчү. Ак Сайкалдын кебелбестигине ого бетер ызаланып, күнүсү эмне кылар айласын таппай, туталана бир орунга тынчтанып отура албай калчу. Мындай окуялар көп эле болуптур.

Күндөшү бир түнү түш көрсө, ак өргөөнүн төрүндө Ак Сайкал экөө катар отурган болот, Ак Сайкалды тегеректеп көкүрөгүн аймалап беш карышкыр эмп атат, өзүн болсо күчүктөр тегеректеп калыптыр. Эртеси кичи аял чоң өргөөгө барып, көргөн түштөрүн Ак Сайкалга айтып берет. Мен эми сени

менен мындан кийин тартышбайм, күнүлөшбөйм, мен жеңилдим. Мындан быякка сага баш ийем. Алдыңыздан кыя басбайм. Сиз карышкырдай жулунган беш уул табат экенсиз, менин тукумум күчүккө окшош эч нерсеге жарабай калды. Сен төркүнүңө барып ак боз бээ алдырып кел, түлөө өткөр. Ошонун тили менен Ак Сайкал төркүнүнө өзү барып, ай туяктуу ак боз бээни чалкайта жетелетип келип түлөө өткөргөн. Эл жыйналып түштү жоруп беш карышкырдай уул тапкын деп жардана чурулдап батасын беришет. Ак Сайкал айткандай беш уулду болот. Көп кийин эл акыны Токтогул Сатылганов аларга «беш каман» деген ат коюп ырдап чыккан.

«Акмат, Дыйкан алдамчы,

Атахан, Миңбай жалганчы

Эгемберди, Бактыяр,

Эл жегенге жардамчы».

Ак Сайкалды азыркы Токтогулдуктар ушул күнгө чейин «чоң эже» деп жылуу сезим менен эскерип келишет. Ак Сайкалдан тараган муундар ого эле көп - деп эскерчү Кыркаяк байбиче.

Медет датканын кичи кызы Сыйнаттын атагы да таш жарган. Ал кездеги нары сулуу, нары акылдуу кыздын жана күлүк аттын атагы эл оозуна алынып даңазаланып дубанга таркап кетчү экен. Сыйнат атасы өлгөндөн кийин улуу агасы Дуулат баатырдын үйүндө тарбияланып калган. Кыз балакатка жеткенде эле даңазасы эл аралап калат. Сыртынан ашык болгон бозойлор:

Көчкөндө миндиң кулатты,

Көркөмгө миндиң сураатты

Көркөмүң мени кууратты

Көргөзөр бекен жараткан

Көркөмдүү сулуу Сыйнатты.

Айылга миндиң кулатты,

Аземге миндиң сураатты.

Аземиң мени суусатты.

Алдырар бекен жараткан.

Аземдүү сулуу Сыйнатты - деп боздоп калышкан дейт. Кыздын атагы капкайдагы элге жайылып, көл башындагы кеп Бугуга чейин угулган. Балбай баатыр Ак Сыйнатты алып келемин деп кол жыйнап, чабам деп келип колго түшүп калат. Ошондо арман кылып ырга кошкон:

«Менин атым кер кашка жорго,
Бастырып чыктым кырк кадам жолго
Башчысы болдуги жасоолу колго
Чалынып калдым ак жибек торго
Малынып калдым белимден шорго
Не катылдым өзүмдөн зорго
Ак Сыйнат сени алам деп,
Алдым мындай катарды.
Ак ылаачын мен Балбай
Кармалып колдо жатарбы.»

(Джамгерчинов Бегималы «Киргизы в эпоху Ормонхана о генеалогии киргизов. 1.Фонд ИЯЛИ Кир. ФАН рукопись №287)

...Ак Сыйнатты сарбагышка да, бугуга да бербестен Таластыктарга Дуулат баатыр өз колу менен узаткан. Ал кезде Чоң-Караколдун ичин Таластыктарга жайыт беришчү экен. Ак Сыйнатты Таластык Ажыбек датканын уулуна узатышты. Аны Таластык акын Абдрахман ырга кошту: Чоң Каракол¹ Четинди,

Чотумдун мизи кетилди.

Чоюлуп барып бир сүйсөм

Ак Сыйнат чоктон кызыл бетинди.

Кең Каракол Четинди

Керкимдин мизи кетилди.

Керилип барып бир сүйсөм

Ак Сыйнат кебестен жумшак бетинди.

Бул ыр Ак Сыйнат узаган жолду айгинелеп көрсөтүп тургандай: Чоң Каракол, Суусамыр, Кең-Каракол, Талас. Ырды анча-мынча өзгөртүп Муса Баетов ырдап жүрдү, андан Асек Жумабаев үйрөнүп биздин күнгө жеткирди.

КАСЫМ САБАКТАРЫ

(Тыныстановдун 100 жылдыгына карата)

Касым Тыныстанов жөнүндө жазамын деп ойлогон эмесмин. бирок иликтеген темам кыргыз элинин салттары жана үрп-адаттары болгондуктан бул улуу инсандын ысмы, анын чыгармачыл жолу, көөнөрбөс эмгектери кызыктырган. Жаңы салт новаторлук-жаңылыктан башталат. Кеңеш өкмөтү өлкөнүн экономикасын мурунку эркин өнүгүштөн, рыноктук мамилелерден план ченемдүү өсүү-өнүгүү жолуна которду. Бул эбегейсиз зор мамлекет алкагында новаторлук башталыш эле. Бурулуш жылдары болчу. Жаңыча өнүгүү - жашоонун, эл чарбасынын бардык тармактарына терең жайылып аткан. Бул жаңы салт, үрпадаттын башаты. Кеңештердин салт үрпадаты эле,

Эл чыгармасынын бардык тармактарынын план ченемдүү өнүктүрүлүшү - илимий тилсиз, өнүктүрүлгөн маданий тилсиз, адабиятсыз жүзөгө ашырыш мүмкүн эмес болчу.

Кыргыз эне тилин, эне адабиятын - аларды илимий изилдөөдө, жаңы доорго, жаңы коомго ылайыкташтырып теория жактан байыткан, жаңыча чыйыр салган Касым Тыныстанов башында турган үркөрдөй топ боло алды. Тыныстановдун салты калыптанды.

Оюбузду тагыраак түшүндүрүү үчүн бир-эки мисал келтирели:

Азыркы доордо көркөм сөз, адабият тармагына Айтматов новаторлук-жаңылык кийирди. Дүйнөлүк көркөм сөз адабиятка жаңылык ачты. Жаңыча түшүнүк калыптанды. Мындан ары көркөм сөз, адабиятта — Айтматов салты уланат.

Кыл калемдин чебери Жумабай Үмөтов кадимки эле төрдөжаткан кыргыздын шырдагын, ала-кийизин кагып-силкип, аздекеп дүйнөлүк чеберчиликтин деңгээлине чейин көтөрүп, кереге-дубалга, музейлерге илип койду. Жумабай жараткан ала-кийиздеги поэзия дүйнө элине тарап атат. Бул Жумабай Үмөтовдун салты. Айы жолдоочулардын саны жыл сайын арбууда. Же, аткаруучулук артисттик чеберчилиги менен Ырысбай Адыкадыров аккордеондун (комуз эмес) коштоосу менен ажайып таазирлүү, бир укканда көңүлгө уюган, оригинал музыканы жаратты. Ырысбай Абдыкадыровдун салты болуп калды. Кылымдарга узамакчы.

Касым Тыныстанов Кырмам университетте бирге окуган курсташ, кесиптеш (жолдош), азыр Улуттук академиянын вице президенти, академик Какин Сулайманкуловдун бир тууган таякеси болгондуктан Касымга кызуугум арткандай болду жана анын трагедиялык тагдыры өзүмүн тагдырыма окшош. Айырмасы Касым репрессиядан жабыркаса, менин ата-тегим (Солтонбеков Рысалы, Солтонбеков Нуралы, Солтонбек кызы Масия) бүт боюнча «эл душманы» күнөөсүнө кириптер болушкан. «Эл душманынын» балдарынын көргөн күнү, ичкен суусу, тирүүлөй атасыз өскөн жылдары, коомдогу абалын тагдырлаштары гана түшүнө алат. Мени экинчи класстан баштап жалпы мектеп окуучуларынын жыйналыштарына катыштырган эмес, өмүрүмдө пионер жагоосун тагынып жүрүү сыймыгына ээ боло албадым.

Ал чакта пионер уюмун түзүп, пионерге кабыл алуу» пионербору деген түшүнүктөр мен окуган мектепке жете элек кези. Ата-энеси ар кай тараптан таап келген пионер жагоосун 2-класстан баштап кай бирлери байланып жүрүшчү. Кызыл өрттөй желге желбиреп жагоо көздүн жоосун алат. Жагоо таап келгин деп балдар ата-энесин кыйнашат. Жагоо тагынып жүргөндөрдү суктануу менен карайбыз. Райондо чоң кызматта иштеп жүргөн агабыз Имаш Жунусов мага жагоо бердирип жибериптир. Жагоону кайда барбайын чечпестен, сыймыктануу менен желбиретип тагынып жүрчүмүн. Өзүм «Пионер» кереге гезитин (Орус тили мугалими Балакировдун жетекчилигинде) чыгарам. Класстагы 22 окуучунун 3-4нүн эле жагоосу бар. Бир күнү чоң танаписте катарга тизилип наместе тээп атсак үч мугалим келди. Жер тепкенибизди токтоттуруп өз тарабына каратышты. Ортосундагы эжей бөлүнүп, сага жагоо тагынууга болбойт деп, мойнумдагы жагоону чечип алды. Анын муздак колу менен менин жүлүнүм, атүгүл жүрөгүм кошо суурулгандай болду. Үн чыгарбастан буулугуп өксүп-өксүп ыйладым. Көз жашым бурчактап он талаа. Жогоруда турган бейбаш балабыз, уруксатсыз эле катардан бөлүнүп, мугалимдерди көзүнө илбестен бет маңдай келип, үнүн жогору чыгарып: «жагоону мен тагынууга татыксызмын, бул жерде сен гана тагынууга тийишсиң», - деп жагоосун чечип мойнума тагып ыйлаба деп сооротуп, кайра ордуна барып какайып туруп калды. Каршымдагы мугалимдер үн-сөзсүз, эч нерсе айта албастан, менин жагоомду көтөрүп мектепке кирип кетишти.

Кийин бул жигитибиз, мектептин директорлугуна чейин көтөрүлүп, абийирдүү кызматтарда иштеп жүрүп эле, ичкиликке берилип кетет. Болгондо да өтө начар ахвалга түшөт, Айылга бир барганымда, аны алып кетем, Майлы-Сууга дарылатайын десем, туугандарым болбой, токтотуп коюшту. Абалы өтө эле начар, сен кун төлөйсүң дешти. Дагы бир жолу каттаганымда райкомдун биринчи катчысы Жыргалбеков Карыбайга, менин биринчи класстан баштап бирге окуган жолдошумдун абалы аябай начарлашып кетиптир, кышында талаада өлүп калбасын, ошого көз сала жүр деп кадыр салып атайын дайындап кеттим. Башкалар мага келгенде тигинимди

чоңойткун, мунумду баланча кызматка көтөргүн деп келишет, ал эми сиз болсо, бир алкашты баккын деп келипсиз. Менин көп жылдык тажрыйбамда мындай сунуш менен жалгыз гана сиз келдиңиз. Бул сурооңузду канааттандырайын. Мен бул жерде иштеп турганда жолдошуңузду өлтүрбөйм. Багайын баатыр Карыбай айткан убадасын аткарып жүрдү. Төртүнчү класста окуп жүргөндө (согуш жылдары чегиртке каптап, бир да күн калтырбай үч ай бою, чоңдор менен катарлаш күрөшкөнмүн) медалга татыктуу болсом, ага көз көрүнө каршы чыгышып, райондон келген өкүл кайра кетти. (Кийин көп сыйлыктардан отказ берчүмүн), комсомолго тегимди жашырып өткөмүн. Муну комсомолго алууга болбойт деп, айылдаш бала шыбырап айгак болгон. Сенин атаң айдалган деп ачыктан-ачык бетиме чыккан. Кийин университеттен айдалганмын. Боору ачыган парткомдун катчысы Садин С.М. университетти бүтүрүүгө мүмкүнчүлүк берди. Академияга бөлүнгөн ишке албай коюшту. Эң алыскы райондордун бирине жолдомо беришкен. (Кененирээк «Эл душманынын» баласы эрке болбойт, Бишкек- 1998-чагылдырылды). Ал кезде мага окшогондорго бут тосмойлор, басмырттоолор көп болгон. Туруштук бере албагандар башталгыч мектепти бүтүрө албастан сабатсыз калышты. Ал эми өзүлөрүнө кол салгандар болду. Бизди чулгап алган сур булут, аталар акталганда гана сүрүлүп күн чайыттай ачылган. Өгөй баласындай жериген коомго батып калганбыз. Касымдын чыгармачыл жолун иликтеп жүрүүмө бул жагдай да түрткү болгондой болду.

План ченемдүү өнүгүүнүн алгачкы жыйынтыгы, биринчи беш жылдыктын ийгиликтүү аякташы жана экинчи беш жылдыкка ишенимдүү кадам шилтеген учур болуп калды.

1931,1932-жылдары дээрлик жана 1933-жылдын биринчи жарымына чейин Бүткүл Союздук Илимдер Академиясы жергиликтүү бийликтер менен бирге жер-жерлерге үзгүлтүксүз экспедицияларды жиберип жыйынтыгы боюнча конференцияларды өткөргөн. (Эл чарбасынын дээрлик 12 тармагы боюнча изилдөө, пландоо иштери жүргүзүлгөн). Мындай конференциялар илгерээк Түркмөнстан, Казахстан, Өзбекстан, Каракалпакстанда өткөрүлгөн. Жыйынтыктар токтоп китептерге топтолуп борбордук басмаканадан чыгып турган. Алар практикалык турмушка зарыл болгондуктан, ар бир инсандын үстөлүнөн түшбөгөн китептерге айланып кетти. Библиографиялык сейрек басмаларга айланды. Ошондой конференциялардын бирин 1933-жылы февраль айында Кыргызстанда өткөрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Конференцияга Союздук Илимдер Академиясынын президенти, академик Карпинский баш болгон борбордук илимий тармактардын көрүнүктүү окумуштуулары, илимий кызматчылардын катышуусу менен өткөн. Бишкекте (Фрунзеде) өткөн конференцияга жергиликтүү илимий мекемелерден, улуттук илимий ишмерлер, чарбалык ишканалардан алдыңкы жумушчу, колхозчу өкүлдөрдөн көп сандаган адамдар катышышкан. (216 киши катышкан. Ошол

кездеги ченемде эбегейсиз зор илимий жыйын). Мындай абал конференцияга эргүү жана чыгармачыл атмосфераны түзгөн.

Илимий изилдөөлөр практиканы теория менен, теорияны практика менен байытууга өбөлгө түздү. Кетирилип жаткан майда жана ири жетишбегендиктердин беттери ачылды, айгинеленип калды, Илимий кызматчыларга кемчиликтердин үстүндө иштөөгө, айрым маселелерди такташ, корректировкалоого мүмкүнчүлүк берди. Алардын көзүн ачып койду.

... Келечекте беш жылдыктардын зор милдеттерин ийгиликтүү аткарыш үчүн өлкөнүн территориясында жашаган бардык улуттардын тилдерин маданий тилге, маданий адабияттарга өнүктүрүү зарылчылдыгы келип чыкты. Себеби милдеттерди өз тилинде түшүнбөсө, ага ынанбаса пландар кагаз жүзүндө кала берет да, эмгекчил эл демилгечил болбой калат эмеспи, эл түп көтөрө көтөрүлбөйт.

Ушундай шартта Кыргызстанда биринчи жолу өткөрүлүп жаткан, кийинчерээк Ленинградда (Илимдер Академиясы Москвага көчүп келе элек) жыйынтыктоо конференциясында Касым Тыныстановдун «Кыргызтилинин курулушу» боюнча жасаган илимий доклады өзгөчө мааниге ээ болгон, атайын резолюция кабыл алынган.

Докладдын негизги мазмунун бузбастан кыскача берүүгө аракет кылдык:

«Бул күнгө чейин кыргыз тили жөнүндө эң эле аз маалыматтар бар жана кыргыз тилинин курулушу боюнча практикалык иштер кандай абалда экендиги, биздин илимий кызматчыларга белгисиз - деп Тыныстанов сөзүн баштаган.

Кыргыз тили жөнүндө революцияга чейинки жупуну маалыматтар өзүнүн көп сандаган так эмес жоболору менен жабыркаган кыргыз тилинин өнүгүшү жөнүндө маселе жетишерлик даражада көтөрүлбөгөн болсо керек, көмүскөдө кала берген. Революциядан кийин тил курулушу боюнча маселеге партия эбегейсиз зор көңүл буруп атат, бирок биздин илимий бор-борлордо кыргыз тили боюнча иш ойдогудай жүргөн жери жок.

Кыргыз тили өзүнүн типологиясы боюнча түрк тилдеринин группасына кирет. Анын башка түрк тилдеринен өзгөчө фонетикалык жоболору, бир катар морфологиялык өзгөчөлүктөр жана түрк тилдерине тааныш эмес көп сандаган маанилүү сөздөрү менен. кескин айырмаланат.

Кыргыз тили революцияга чейин өзүнүн жазмасы болбогон. Бирок саясий жана чарбалык докладдарда советтештирүүгө чейин элдин сабаттуулугу 2% болгон деген маалыматтар жолугат. Эгерде элде өзүнүн жазмасы болбосо, сабаттуулук процент каяктан чыга калат?

Иштин жөнү төмөнкүчө дейт Тыныстанов. 1906-жылдан бай-манап, феодалдык төбөлдөр кыргыз адабий тилдин иштеп чыга баштаган. Жазмалыктын негизине, адегенде араб алфавити киргизилген. Бир нече китептер жарым чагатай тилинде жарык көргөн. Буларды жумурай журт түшүнгөн эмес, себеби бул тил кыргыз көпчүлүгүнө тааныш эмес болучу,

Андан ары: Татар соодасатык буржуазиясы кыргыз рыногун тартып алыш үчүн, кыргыз тилине татар тилин активдүү кыйыштыра баштаган. Кыргызстанда татар тилинде реформаланган жарым диний мектептер болгон. Бул окуу жайларга кыргыз элинин бай чөйрөлөрү тартылган. Окуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн, андан ары кыргыздар үчүн татар адабий тили пропагандаланган.

Мындан сырткары Кыргызстандын түштүгүндө өзбек соода-сатык буржуазиясы, кыргыздын соода-сатык бай төбөлдөрүнө таянып жана дичий өкүлдөрдүн жардамы менен өзбек тилинин үрөнүн ийгиликтүү селкен. Акырында орус миссионерлери орус тилин пропагандалаган, орус- түзем мектептеринде интеллигенттерди даярдашкан. Алар мектепти бүтүп чыгар менен падышага кызматка өтүшкөн жана падышачыл орусташтыруу саясатын колдошкон.

Демек 2% сабаттуу эл төрт тилде окушкан, пролетариатка чоочун интеллигенттик катмар.

Революциядан кийин жазуусу жана маданий кызматчылардын жоктугуна байланыштуу, пролетариатка берилген түз эле улуттук мектептерди ачууга мүмкүн болбой калды. 1924-жылга чейин Кыргызстандын түндүгүндө мектептер казах тилинде, түштүгүндө өзбек тилинде, кээ бир шаарларда татар, орус тилдеринде иштешкен. Кырдаалдын мындай түзүлүшү Орто Азияда жарандык согуштун өтө созулуп кетиши менен түшүндүрүлөт. 1924-жылы мурунку Түрк республикасында чектерге ажыроо башталды жана Кара Кыргыз автономду облусу түзүлдү, Ушул моменттен облуста Кыргызыя үчүн- жазууну түзүү боюнча кыймыл башталды. Адегенде араб алфавити кабыл алынды. Маданий жактан биздин алдыда турган кошуна элдер араб алфавитин колдонушкан. бирок биздин ишмердүүлүктүн биринчи жылдарында белгилүү болуп калгандай, араб алфавити биз каалагандай, кыргыз улуту тилеген эбегейсиз зор революциячыл ролду аткара албайт болчу. Буга биз терең түшүндүк.

Алды менен араб алфавити улуттук боло албайт, себеби кыргыз тилинин бардык өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга жөндөмсүз, кыргыз элинин өнүгүшү менен катар, кыргыз тилинин өсүш келечегин камсыз кыла албайт.

Экинчиден, бул алфавит технологиялык жактан дээрлик жараксыз, сабаттуулукка окутууга жараксыз, ошондой эле полиграфиялык өндүрүшкө

пайдаланууга болбойт. Ошентип бул алфавит маданий өнүгүштөгү жана социалисттик курулуштагы биздин темпти начарлатат, өксүтөт, басаңдатат.

1925-жылы латындык негиздеги жаңы алфавиттин пайдасына уюшкандык кыймыл башталды. 1928-жылы араб алфавитин түп-тамырынан жок кылып андан арылдык жаңы алфавитке өтө алдык, Кыска Мөөнөттөгү убакытта зор жеңиштерге ээ болдук. Азыр Кыргызстанда элдин сабаттуулугу (1935) 50%тен ашты. Кыргыз тилиндеги гезиттин саны жетөө, анын ичинен үчөө республикалык мааниде:

1-тепкичтеги мектептин саны 1020; кыргызча басмакана бар; үч журнал республикалык мааниде; окуу китептер, саясий адабияттар массалык түрдө жарыяланат. Бул өсүштө биздин жаңы алфавиттин эмгеги зор. Биздин буга койгон алгачкы үмүттү актады.

Кыргызстандагы башка элдер да өзүлөрүнүн жазуусун алышты. Мисалы, дуңгандар...

Кыргыз тилин калыптандыруу жагдайдагы жетишкендиктер олку-солкулукту туудурбайт: Биздин тилдин фонетика жана морфология маселелери жетишерлик өлчөмдө чагылдырылган грамматикасы жарык көрдү; синтаксиз болсо андан ары иштел чыгуу муктаждыгында туруп атат. Биринчи тепкичтеги жана жогорудатылган типтеги мектептер азыр кыргыз (тилинде иштеп атышат.

Кыргыз тилинен лексикалык материалдарды жыйноо башталды. Жергиликтүү кызматкерлер тарабынан таблица иштелип чыккан, анын жардамы менен биринчи-экинчи муундагы сөз чегинде кыргыз тилинин лексикалык запасын чогултууга жетиштик. Бул жумуштун алгачкы жыйынтыгы эле, кыргыз тили сөздөрдүн эң бай запасына ээ экендигин көрсөттү жана кыргыз тили өтө жарды деген пикирлер эч нерсеге негизделбегендиги аныкталды. Кызыктуу бир факты, сүрөттөмө сөздөр кыргыз тилинде 19%ти түзөт экен.

Терминология бөлүмүндө да чоң иштер жүргүзүлдү. Албетте жолдош Сталиндин белгилүү катына чейин бул иште методологиялык жагдайдан кеп мүчүлүштөр жиберилген. азыр такталган түрдө, өз алдынча социалдык-экономикалык терминдер, саясий терминдер ж.б. жарыяланды. Медициналык, иш-өндүрүш ж.б. терминдерди текшерип чыгууга кириштик.

Биздин тилибиз дүркүрөп өсүп жаткан мезгилде лексикалык камдалган запаста бир катар таюулар башталды, эски орфография бизди канааттандырбай калды. Алдыбызга анын кээ бир негиздерин кайра-карап чыгуу жөнүндөгү маселе коюлду. Азыр мамлекеттик аппарат басмаканалар жана мектептер жергиликтүү кыргыз тилинде иштеп жана окуп атышат. Кыргыз тилинде классиктердин айрым эмгектери чыгарылды.

Жетишпегендиктерге токтоло кетели: Азыр кыргыз тилинин курулуш маселесин теориялык жактан артараптуу терең чагылдыруу зарылдыгы келип турганда жогорку квалификациялуу адис кызматкерлерге муктаж.

Жергиликтүү ишмерлер билими жагынан техникумдук көлөмдө болгондуктан бул маселени чечүү колдоруна келбейт, чабалдык кылышат. Ошондуктан марксисттик методология базасында, кыргыз тилинин негиздерин түшүнгөн, теория жана практика жагынан каныккан квалификациялуу адистерге муктаждык курч мүнөздө сезилет. Жергиликтүү кызматчылардын даярдыксыздыгы, ишмердүүлүктө пландуулуктун жоктугу көзгө даана көрүнөт. Борбордук илимий мекемелер тарабынан жардамдар жок. Кыргызстанда тил курулуш маселелерине, өзүбүздүн илимий мекемелер азыраак көңүл бурушат жана улуттук республикаларда тил кызматчылары, тил курулуш фронтуна баа беришпейт. Ошондуктан тил фронтунун көп участоктору теориялык жактан жарык кылынбаган.

Айталы биздин тилдин орфографиялык негизи теориялык жактан жарык кылынган эмес. Бул биринчи кезекте мектеп жумуштарында зарыл нерсе. Теориялык жактан жарык иштелбесе биз алдыга жыла албайбыз. Ошондуктан грамматиканын бардык маселелерине теориялык жарык берүүдө терминология, орфография маселелеринде өтө эле так иштерди жүргүзүү зарыл.

Кыргыз тилинин тарыхы эч жерде чагылдырыла элек, Бул чоң маселе. Ансыз тил иштеринде туура ориентация ала албайбыз. Окутуунун методикасы туура чагылдырылган жок.

Тилге тийиштүү техникалык жабдууларды алып көрсөк, бул маселелер боюнча эч кандай иш алып бара алган жокпуз. Стенография, лолиграфиялык өндүрүш, телеграфтык техника боюнча Кыргызстанда эч кандай иш жүргүзүлгөн жок.

Москвада жаңы алфавиттин Бүткүл союздук комитети иш жүргүзүп атат, жергиликтүү кызматчылар өзүлөрүнүн квалификациясынын жоктугунан комитеттин жетишкендиктерин жергиликтүү шартка байланыштырып, ылайыктап колдоно албай атат.

Жогоруда көрсөтүлгөн маселелерди чечүүдө Илимдер академиясынын ролу өтө зор, ошондуктан бизге практикалык жактан жардам берүүсүнө, Академияга социалисттик талап коёбуз. Бул Касымдын докладына кыпчып кетчү бир маселе, ошондо Тыныстанов Кыргызстанда Илим изилдөө институтунун директору болгон. Анда бөлүмдөр, алардын жетекчилеринин адис-кызматчылардын орундары, адистердин жоктугунан бош туруп калган. Ал жалгыз өзү директордин да, кыргыз тил, адабият бөлүм жетекчисинин да адис кызматчылардын милдетин аткарып жүргөн.

Конференция: Тилдер проблемасы бөлүгүндө жолдош Тыныстановдун «Кыргыз тилинин курулушу жөнүндө» доклады боюнча атайын чечим кабыл алган жана маданият... секциясы токтомо чыгарат:

А) Кыргыз адабий тилинин жана Кыргызстанда жашаган башка улуттардын тилдерин өнүктүрүү жана бүткөн түргө келтирүү боюнча Кыргыз маданий курулуш илим изилдөө институтунун демилгеси жана жетишкен ийгиликтери жактырылсын;

Б) Институттун жүргүзгөн иштери таанылсын жана СССР Илимдер академиясынын мекемелерине: Тил жана ой жүгүртүү институтуна, Чыгыш элдер институтуна, Антропология жана этнография институтуна зарыл түрдө кошулсун. Институттун жүргүзгөн иштери теориялык жактан жетекчиликке алынсын жана практикалык проблемаларды чечүүдөгү жардамы колдоого алынсын;

В) Илимдер академиясынын мекемелери жергиликтүү мекемелер менен жандуу байланыш түзүп, составында квалификациялуу илимий кызматчылардан турган атайын бригадаларды Кыргызстанга жөнөтүлүп турушу, жергиликтүү кызматчылар квалификациясын көтөрүү жана өркүндөтүү, керектүү консультацияларды алыш үчүн Академиянын илимий мекемелерине командировкага жиберилип турушу зарыл деп эсептелсин;

Г) Илимдер академиясынын Президиумунан 1934-жылы аспирантурага кабыл алууда, тил илимий иштерди жүргүзүү боюнча Кыргызстанга 4 орун бөлүп берүүсүн суранат;

Д) Илимдер академиясынын Чыгыш элдер жана Тил жана ой жүгүртүү институттарынан Кыргызстан илим изилдөө институтуна, тереңдетилген иш жүргүзүү үчүн дуңган тилин жана сарт калмактардын жазуусун жана тилин калыптандыруу боюнча жакындан жардам көрсөтүүсүн суранат.

1933-жылдын 15-20-июнунда БКП (б)нын Кыргызстан областтык Комитетинин \II-плenumу болуп өттү. Күн тартибине коюлган үч маселенин экинчисине «Маданий курулуш жөнүндө жана элге билим берүү маселеси» деген кошумча доклад киргизилип, ал өз алдынча талкууланды. Пленумдун негизги маселеси болуп калды. Бул маселе боюнча «талкалоо токтомо» кабыл алууга жетишилди. Токтомо 20-июнда кабыл алынган.

Анда Тыныстановдун конференцияда жазалган докладынын жакшы жактары, жетишилген ийгиликтер төкпөй-чачпай сөзмө-сөз берилген. 1932-жылы 23-апрелдеги БКП (б) БКнын көркөм адабият мекемелерин кайра куруу жөнүндөгү токтомунун аткарылышы боюнча жылыш бар деп көрсөтүлгөн. Акыркы жылдарды көркөм адабияттын чыгарылышы кескин көбөйгөндүгү айтылат. Кыргыз тилинде көркөм адабияттык журнал «Чабуул» үзгүлтүксүз

чыгарылып турат. М.Горькийдин («Эне», «Егор Булычев жана башкалар»), А.Серафимовичтин («Темир сел»), Д.Фурмановдун («Козголоң») тандалма чыгармаларынан кыргызчага которууга киришилди. (Кийинчерээк 1934-жылы Жазуучулар Союзунун биринчи төрагасы А.Токомбаев жазуучулардын 1-съездинде жогоруда көрсөтүлгөн чыгармалардын кыргызча жарык көргөндүгүн билдирди).

Улуттук театралдык искусствосу түзүлүүдө. (Кыргыз улуттук театры, Өзбек театры, Өзгөн театры -1932-жылы ачылган). Улуттук музыканы жыйноодо чоң жумуштар жүргүзүлдү. (1928-жылы А.В.Затаевичтин Кыргызстанга келиши, чоң комузчуларды жыйнап, комуз күүлөрүн нотага түшүргөнү жөнүндө сөз болуп атса керек) Кыргызстандын өндүргүч күчтөрүн өнүктүрүү боюнча илимий изилдөө иштерин республикада жана андан сырткары кеңейди. (Ленинграддагы Илимдер Академиясында жана Фрунзедеги конференциялар)...

...Пленумда жогоруда көрсөтүлгөн эбегейсиз зор жетишкендиктерди жаратып аткан, өзүнүн бар кубатын, убактысын, талантын, жөндөмдүүлүгүн бүт зарп кылган, атан-төөнүн жүгүндөй жүктү жалгыздап көтөргөн үркөрдөй азаматтардын эмгектери бааланбайт, аттары аталбайт, тескерисинче ар-биринин «күнөөсү» кызыл-кекиртектик менен далилденип, улуттун маданиятын көтөрүп өстүрүп аткан адамдарга «улутчул», «тыныстановщина» деген ярлыктарды тагышты.

Пленумдун чечимине кайрадан көңүл буралы, «Маданий курулуш тармагындагы талашсыз, эбегейсиз жетишкендиктер менен катар олуттуу каталар жиберилип жатканын бузуп чыгуу, бурулуп кетүүлөргө жол берилип жатканын пленум эскерет.

...Маданий курулуштун эң эле артта калган участогу искусство экенин - Пленум баса белгилейт. Кыргыз улуттук театры актуалдуу репертуарды түзбөстөн театрдын сахнасына бай-буржуазиялык, контрреволюциячыл идеологияны кайра калыбына келтирген («Шабдан», «Селкинчек», «Шир-Нияз» у.с.) же халтуралык - ылайыкташтырылган пьесаларды («Кара-Куяны», «Социалчылык», «Курулушка» ж.б.) оюндар коюлуп калган.

... Жергиликтүү улутчулдар Советтер Союзунда пролетардык маданиятты түзүүгө тоскоолдук кылышта, мазмуну пролетардык маданий курулушту бурмалоого аракеттенишет, ал болсо түздөн-түз контрреволюциячыл бай-манаптык идеологияны, панитюркизмди калыбына кептирүүгө жана түз эле контрреволюциячыл чыгуулары уюштурууга алып барат, мурункудай эле кыргыз адабиятында бай-манаптык, буржуазиячыл-улутчулдук идеологияны сүйрөп чыгуу практикаланган. (Тыныстанов, Карачев, Кокенов, Ке-несаринов ж.б.). Кыргыз улуттук театрынын сахнасын-да Тыныстанов жана башкалар

контрреволюциячыл бай-буржуазиялык идеологияны кайра калыбына келтирген.

Пленум Кыргызстандын айрым райондорун украиндаштырууга аракеттенгендигин айыптайт, ал кулак-тардын жана петлюрачыл элементтердин чырагына май тамызат.

Бир катар окуу китептеринде буржуазиячыл-улутчул мүнөздөгү бурмалоолорго жол берилген. Окуу жайлардын жат элементтер менен булганышы мектептерде шовинизмдин, жергиликтүү улутчулдуктун, антисемитизмдин үрөөнүн себет. Мунун бардыгы идеологиялык фронтто таптык көрөгөчтүктү мокоткондугу жөнүндө күбө.

Акырында бай-манаптык улутчулдук, тыныстановчулук жана улуу державалык шовинизмге каршы күрөштү күчөтүш керектигин ачык айтып партконференция конкреттүү көрсөтмө берген чечим чыгарды.

* * *

Кошуна жашаган дайыма муңайым жүргөн Ботош агай (Боталы Тыныстанов) кээде мага 1928-жылы Алматыдан казах тилинде жазылып, араб алфавитинде жарык көргөн Касымдын «Жаңыл Мырза» поэмасынан жана ага кошуп катып жүргөн «Звезда Востока» журналынын бир санынан окуп берип калчу.

Поэманы казахтын жорго тилине салып жазган экен, татына сөздөр өзүнөн өзү куюлушуп, кыргыз жергесинин кооздугу, көз жоосун алган көркөм, асман мелжиген аскарлуу тоопор, чалкайып жаткан жайлоолор, ыңкыган төрлөр, кокту-колоттон мөңкүп аккан тунук суулар, жыты аңкыган нечен түрлүү тоо гүлдөрү, бетеге шибер чептер. Жүздү аймалап эркелеткен, жан сергиткен салкынжел. Түтүн булаган боз үйлөр. Төрт түлүк мал, кечкурун алардын дооштору көз алдыңа тартылат. Делебенди козгойт. Жадыңда сакталат. Абдан элестүү берилген. Касымдын жазуучулук, акындык дарамети бүт боюнча ушул поэмага топтолгондой туюлат.

Анын бардык чыгармалары терең териштирүү, илимий талдоонун натыйжасы. Мына ушундай керемет поэзияга - кийинчерээк, көчмөн тиричиликти көксөгөн көкөлөтүп мактап ырдаган, жеткен - улутчулдук деген трафарет-ярлыкты жамашты.

1935-жылы Бакуда чыгыш элдеринин тили, адабияты, алфавити жөнүндө, алардын проблемалары жөнүндө чоң жыйын болду. Кыргызстандын делегациясын Тыныстанов баштап барган. Анын сүйлөгөн атактуу сөзүндө, (аталган журналга чыккан) «биз мурун сынак түрүндө араб, латын алфавиттерин колдонуп көрдүк, алар мезгилинде өз милдетин аткарышты. Эми биз латын тамгасы менен алдыга жыла албайбыз.

Биз күн сайын орустар менен жанашабыз, алар менен мамилешебиз, Жанаша жашоо, мамилелеш бул объективдүү зарылчылык. Орус тили, адабияты, маданияты өнүккөн. Дүйнөлүк тил, адабият менен бир катарда. Ошондуктан орус эли пайдаланып жүргөн кирилицага өтүшүбүз керек» деп илимий жактан ар тараптуу иликтеп, ишенимдүү аргументтер менен далилдеген болучу. Касымдын жүйөлүү сүйлөгөн сөзү ага чыныгы-атак даңк алып келди. Конференцияга катышуучулар Касымды колдоп чыгышты. Чыгыш элдери, алардын арасында кыргызстандыктар жаңы алфавитти колдонуп калдык. Акыры, академик Хусейин Карасаевдин бир эскерүүсүнөн эпизод: «Алгачкы сөздүктү түзөсүңөр деп Касымга, мага, Зыяшка бир тобубузга бөлүштүрүп берди. Жооптуу тапшырманы аткарууга ар-бирибиз күндөп-түндөп чымырканып ишке түштүк. Анан мөөнөтү да шаштыра баштады. Бир күнү Касымга көчөдө жолугуп калсам, ал жыйырма чакты күндө эле бүтүп небак тапшырып койгонун айтты. Биз аябай таң калдык. Көрсө сөздүктү түзүүнүн жаңы, жеңил ыкмасын, кыска жолун ойлоп тапкан экен. Ошол ачылыш элге тарай электе өзү менен кошо кетип калды. Ушул күнгө чейин армандамын». Бул эскермени айтып бергенде Хусейин аба 90 жаштан өтүп калган курагы.

Даанышман Касымдын кайгылуу тагдырына кылчайсак, орустун атактуу жазуучусу А.Серафимовичтин - «менин өзүмө караганда атым бактылуу болот» - деген сөзү кылт этип эске түшөт.

... Республиканын биринчи Президенти А.Акаев - алгачкы сөздөрүнүн биринде мурасчылыкка токтолуп, мурунку доордо бир жактуулукка жол берилип келгендигин баса белгилеген. Падышачыл Россия большевиктерге каршы күрөшүп саясат жүргүзсө, Кеңеш доорунда капитализмдин калдыктарынан арылуу үчүн күрөш, саясат жүрдү. Ал эми жаңы коом мурункулардын жакшы жактарын өзүнө сиңирип алуу менен өнүгөт — деп көрсөтмө берген.

... Акыркы жылдары репрессияланган инсандар жөнүндө чынчыл адабияттар, ошол мезгилдерди туура чагылдырган чыгармалар басмадан чыкпай калгандай болду. Бир жактуулукка тосмо коюлбастан, тескерисинче жол берилгендей түшүнүк бекемдөөдө. Убактысында Мухтар Ауезовдун демилгеси менен МГУнун алдында «Абаеведение» кафедрасы ачылган. Анда Абай жана анын доору ар тараптуу иликтелип жалпы жумурай журтка таркап турбады беле. Ошол сыяктуу эле бизде Улуттук академиянын жана Улуттук университеттин алдында атайын «Касымоведение» же «Касымнаме» кафедраларын ачыш талапка ылайыктуу. Анда Касым Тыныстановдун окуусу, анын салты андан ары гана уланбастан, иликтенбестен, ошол кездеги окуялар, репрессияга дуушар болгондор, алардын үй-бүлөсүнүн тагдырын туура чагылдырып туруу милдети жүктөлмөкчү. Жаңы тарыхта бир жактуулукка чыныгы тосмо коюлмакчы деген ойдобуз.

КЫРГЫЗ ЖУМУРИЯТЫНЫН СИМВОЛИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Кыргызстандын суверендүүлүгү жөнүндөгү декларация жарыялангандан бери бир топ убакыт өттү. Республикабыздагы ар бир инсан терең таанышып, ал жөнүндөгү өзүлөрүнүн ой-пикирлерин ортого салып гезиттин беттерине жарыялай баштады. Андай пикирлердин эң алгачкыларынан гезитибиздин мурунку сандарынын биринде жарык көргөн Ажыке Жумагул уулунун «Кыргыз мамлекеттик символикасы тууралуу» аттуу көлөмдүү макаласы. Бул макалада декларациянын 5-статьясынын, башкача айтканда Кыргызстандын мамлекеттик символикасынын тегерегинде сөз болот. Макала учурдун талабына ылайык жазылган, бир катар маанилүү маселелерди көтөргөн, ал маселелерге далилдүү жооп берүүгө аракеттенген, ага көп конкреттүү материалдарды пайдаланган жөндүү, тектүү макала.

Макалада автор биринчи иретте Кыргызстандын мамлекеттик желеги жөнүндө айтып келип, анын бир нече божомол вариантын берген. Бирок желектин же туунун конкреттүү сүрөттөмөсүн берген эмес. Ал жагын автор өзүнүн алдына максат кылып койбостон жалпы сөз козгоп маселени күн тартибине койгон. Автордун мына ушул оюн колдо бар материалга таянып конкреттештирсек деген кыялга келдик. Мисал катары менде сакталып жүргөн эски туу жөнүндө сөз козгоюн. Туу XII жана XIX кылымдардын тогошкон жылдары жашап өткөн, Кочкор өрөөнүнөн чыккан Байтүгөл уулу Медет даткага (1775-1830) таандык, Атадан балага, укумдан-тукумга ыйык мурас катары өтүп келген туунун жасалганына урунуп сакталып келе жатканына 200 жыл чамасы убакыт өттү. Кыргызстанда сакталып калган эски туулардын бири, Туунун жалпы узундугу 1 м. 46 см. (алгачкы узундугу 1 м. 50 см, болсо керек). Туурасы же негизи 1 м. 01 см. (1 м. 05 см). Жээгиндеги кыюусунун жазылыгы 3,5 см. Каскак байлай турган жагына жазысы 3 см келген гүлү жок, көк жашыл бөз кыйылган. Туунун жердиги жибек сыяктуу эң назик, таза пахта бөздөн, үч жаккы жээгиндеги кыюунун өңү көк жашыл келип, деңиздин же көлдүн өңүн берип турат. Ал атайылап колго согулган тасма, ага симметрияланган төрт желекчеси бар майда ак гүлдөр түшүрүлгөн, алар көк жашыл келген жалбырактар менен ырааттуу алмашылат. Туунун узун жагында жээгин бойлой, аралыгы бирдей жайгашкан төрт жашыл эки куйруктуу бүчү тагылган, Бүчү-боонун ар биринин узундугу 60 см. Бул каскакка каршы туура жыгачка байлана турган бүчү-боолор. Ал эми гүлү жок кыюу жак четинде каскакка байлана турган үч-бүчү боонун бирөө гана сакталган. Туунун эки кыска, негизги жагында, аралыгы бирдей жетиден жүндөн чок чачыгы бар. Бул жети сан ыйык экендигин көрсөтөт. Мындан башка топоздун куйругунан жасалган эки кара түпөгү (бунчик) бар. Кара баркытка окшоп тармалданып, жаркырап турат. Чоң түпөк каскактын башына кийиле турганы, дүпүйүп кылынын узундугу 60 см. Экинчи кыскасы жана ичкериги туура жыгачтан башына тагылса керек, анын узундугу 45 см. Туу аябай эскирген, жыртылган, бурчтары үзүлгөн. Илгери бул тууну көргөн

кишилер ортосунда алтындын буусунан араб тамгасы менен «Түрк ата колдо» деген жазуусу бар эле дешет.

Алыскы кылымдарды аралап, арытып келген таберик деп ушул тууну Кыргызстандын мамлекеттик туусу үчүн үлгү катары алсак кандай болот? Элибиздин үрпадатын андан ары улаш керек да. Ушуга байланыштуу мамлекеттик туунун жээги жазыраак жашыл түскө, ортосун (негизин) кызыл өңгө боёлтуп, жогорку сол жак четине (жашыл жээкке) жылдыз жана орок балканын элеси түшүрүлсө жана каскактын чокусуна топоздун кара куйругунан түпөк орнотулса керемет болчудай.

Күжүрмөн желектер, туулар деле көк же ак, же кызыл түстө боёлуп четтери жашыл түстөгү бөз менен кыйылган.

Көк асаба кызыл туу,

Көйгөйлөгөн ызы чуу

Ак асаба кызыл туу

Айгайлаган улуу-чуу

(Манастан)

Түпөгүн желге таралтып чолпон жылдыздуу, орок балкалуу, жашыл четтүү мамлекеттик туунун желбиреп турганын көзгө элестетүү анчалык деле кыйын эмес.

Жылдыз байыртадан бери эле чыгыш элдеринин символикасы болуп келе жатат. Жарым ай анын учтарынын ортороок ченинде жылдыз. Орок балка мына ушул түрк элдеринин символикасынан алынган. Жарым айга ороктун сабын кошкон, жылдызга балканын сабы уланган.

Сөзүбүздү андан ары узатып гербдин төмөн жагындагы тыйындай тегеректин ичиндеги орнамент кыргыз элине мүнөздүү эмес деген А. Жумагул уулунун оюна толук кошулабыз. ошол тегеректи каптал жагы тең эмес төрт бурчтук менен алмаштырып, анын ичине кыргыз шырдагынын ала-кийиздин оюсун түшүрүп койсо эле ылайык келип, ажарын ачып, калчудай көрүнөт. Кыл калемдин чебери Жумабай Үмөтовдун атагын дүнүйөнүн төрт бурчуна кыргыздын ала-кийизи, шырдагы, чырмаган чийи эле таркатпадыбы, устаттын аброюн көтөрүп, даңазалабадыбы. Мына ошол төрт бурчтукка Жумабай Үмөтовдун же Шакен Мамбетаипованын чыгармаларынын үлгүсүн жайгаштырса төп болчудай. Же тегеректи 503 үйдүн түндүгү менен алмаштырып койсо эң укмуштуудай таамай жана сүйкүмдүү көрүнбөйбү.

Кыргызстандын гербине үлгү катары боз үйдүн түндүгү негиз катары алынса, себеби боз үйдүн чамгарагы кылымдар бою графикалык жактан сыноодон өткөн, такталган символика. Демек түндүктү графикалык түрдө чагылдырып, анын төмөн жагына Манас атанын атчан элеси берилсе ылайык.

Манассыз кыргыз, кыргыз эмес, кыргызсыз Манас, Манас эмес. Дүйнө жүзүндө Кыргыз менен Манас ажырагыс эриш-аркак түшүнүк да. Бул үчүн Т.Герцендин Манас эпосуна тарткан графикалык сүрөттөрүнүн ичинен: «Ак кулага түпөктүү найза өңөргөн оң колго силкинте ак шумкарды кондурган Манастын элесин тандап алса куп жарашат. Түндүктүн сол жагына айланта оролгон тасмага «Кыргызстан» деген жазуу түшүрүлсө, сөз бүткөн жерге б.а. түндүктүн төмөн жагына «орок балканын» элеси, андан кийин «Республикасы» деген жазуу түшүрүлүп, жогор жакка, жылдыздын элеси жайгашса, графикалык жактан так жана терең маани берип турмакчы.

Эми гимн тууралуу бир-эки сөз. Гимндин алгачкы текстин алсак, анда ыр саптарынын түзүлүшү, формасы, уйкаштыгы жагынан жана кээ бир таамай, айтылган сөздөрү менен кийинки редакцияланган тексттен айырмаланып турат. Музыкасы дагы В.Власов, А.Малдыбаев, В.Феретарабынан мурунку текстке ылайыктанып жазылган. Редакцияланган текстин сөздөрү кыска, ыр кайрыктары, формасы боюнча да башкачараак болуп калган да музыкасына шайкеш келе бербейт. Азыр албетте колдогу эки текстин мазмуну жагынан учурдун талабына жооп бербей калды. Гимндин жаңы текстин иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыкты. Гимндин жаңы тексти кандай болуш керек, музыкасы сакталабы же жокпу, кеп ушунда. Биздин оюбуз боюнча гимндин музыкасы сакталыш керек, ал баатырдык көтөрүңкү маанайда жазылган, патриоттук сезимди козгоп турат, хор менен ырдаганга ылайык келет. А.Жумагул уулу эскерткендей гимндин биринчи эки сабы сакталыш керек:

Кыргызстандын мамлекеттик Гимни революцияга чейинки жана андан кийинки калктын тарыхын бирдей камтып, андагы окуяларды туура чагылдырышы абзел. Гимнди түзүүчүлөр мына ушуларды эске алат жана окуяларды объективдүү, туура чагылдырат деген үмүттөбүз.

Аз да болсо Кыргызстандын айрым символикалары жөнүндө сөз козгодук. Символикаларды өзгөртүү керек. Бул факт күн тартибинде турган маселе. Аларды кандайча өзгөртөт, кандай формаларды тандап алат - эл өзү билет, бул жалпы эле журтчулугубузга тиешелүү маселе.

Кыргызстан Туусу

Жалган курандын 29у 1991-ж. №73 (19874)

Макала жарыялангандан көп узабай Мюнхендеги «Азаттык» радиосунан эки жолу эфирге чыгарылып дүйнө жүзүнө тараган.

КЫРГЫЗ, ӨЗБЕК ЭЗЕЛТЕДЕН БИР БОЛГОН

Өзбекстандан чыга турган «Фергана» гезитинин 2002 жылы 7-14-майдагы санында «Кошуна-Ашина» рубрикасынын алдында «Кыргыз, Өзбек эзелтеден бир болгон» (кыргыз тилинде) деген көлөмдүү макала жарыяланган. Анда «Эл тамыры - терең» аттуу сөз башында ардагер Токтасин Моминов өзбек улутунан: Бирок эки элдин ортосунда, очогунда кайнаган кемеңгер киши. ал эки элдин достугу, карым-катыш мамилелерин көрүп тарбияланды. Эми да эки элдин мындай жакшы жөрөлгөлөрүнүн күчөшүнө күйөрман. биз анын ушул багыттагы асыл ойлорунун таасири биздин учурга орчундуу деп эсептеп, окурмандарга анын достук, туугандык, ынтымактык ой баяндарын сунуш кылууну эп көрдүк» - деп жазылыптыр.

Токтасин - мезгилинде Жалал-Абад аймагында белгилүү кадырман Момунаминдин (амин-миң башы) үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Жалал-Абад педагогикалык окуу жайын бүткөн. Кийин Жалал-Абадда обкомкомсомолдун секретары катары көп жылдар эмгектенди. Илимдин кандидаты, доцент. Ташкендеги Беруни атындагы (16 миң студенти, 2 миңге чамалаш мугалим-профессорлор бар) политехникалык институтунда кафедра башкарган. Коомдук илимдерди өстүрүүдө жана пропагандалоодо чыйыры бар инсан.

... Мен педокуу жайына директор болуп иштеген жылдары, профкомдун төрагасы жана мугалим болуп Карабаев Насыржан эмгектенген. Момунаминдин жардамчысы Карабай акенин үйүндө мейманда болгомун, я.п киши менен жекеме-жеке көп аңгемелешкенбиз.

Менин атам Рысалы Солтонбеков, Моминамин экөө кандайча дос болгонунун толук тарыхын ошол кишиден уккамын. Карабай аке жай айларында Моминаминдин кербенин баштап Тянь-Шандын элдерине көп каттаган, соода сатык-иш жүргүзчү экен. Маталарды артынып, жердиги кымбат, түр түшүргөн баалуу көшөгөлөрдү, таза баркытка саймаланган туш кийиздерди, жазалгаланган анжиян ээрлерди, күмүш жалатып кооздолгон үзөңгү-куюшкан жүгөндөрдү ташып, аларды малга алмаштырып кетишчү экен. Карабай акенин айтуусунда Жалал-Абаддан Көк-Арт белин ашып Тогуз-Торо тарапка түшүп, азыркы Каармандан ылдый батыш тарабында (Тогуз-Торо-тогуз кечмелик) кечмеликтен өтүп Сон-Көлдө болгонун Солтонбектин үйүндө конгомун дегени эсимде. Сон-Көлдүн бардык аймактарында пулун соодалап бүткөндө малдарды топтоп кайра жөнөгөндө Рысалынын эр жүрөк жигиттери кербенчилерди келген жолуна салып, суудан кечиришип, Көк-Артка келип калдык эми коркбостон кете беребиз деп белчемдүү жерге жеткенде, кайыр-кош айтышып, коштогон жигиттер кайра тартчу экен.

Кийин Насыржан чоңоюп бой тартканда Моминаминдин кичи кызына үйлөнгөн. Насыржан райкомдун чакыруусу боюнча Сузак районунда колхозго башкарма болуп үзүрлүү эмгектенди.

... Мени менен педокуу жайында бирге иштеген, сырттан окуу бөлүмүнүн башчысы, тарых мугалими Махамбетжан Шамсутдиновге кыргыз өзбектин досчулугун изилде, - деп кыргыз тарыхчы окумуштууларынын китептерин тизмелеп берсем, илимге ынтызар жигит макул болуп, бул эки элдин карым катнаш тарыхын изилдеп кандидаттыгын, анан докторлугун жактаган. Анжиян пединститутунда алдыңкы профессорлорунан, кыргыз өзбек элинин досчулугу тарыхы боюнча көрүнүктүү адис катары белгилүү инсан. Ал өзүнүн студенттерине кыргыз-өзбек досчулугу темасында илимий докладды көп жаздырган. Солтонбеков Моминаминдин досчулугун изилдешкен. Бул инсан менен акыркы жылдары байланышыбыз үзүлүп атат.

Токтасин Моминовдун «Атамын кыргыз досу Рысалы Султанбеков» деген макаласын өзгөртбөстөн топугу менен берилди:

«1921-22-жылдарда Карабай аке соодагерлик иши менен Аркага барганда Жумгалдык Рысалы Султанбеков деген киши «Жалал-Абадда» эң бай кадыр-барктуу ким бар?» деп сурайт. Карабай аке «көрүнүктүү Моминамин деген киши бар» деп жооп берет. Анда Рысалы «мен ошол Моминамин менен дос болуу нээтим бар. Нээтимди ишке ашырууга сен жардам бер» деп калат.

Карабай бул сөздү Моминаминге жеткирет. Ал сунушту ыраазычылык менен кабыл алып, Рысалыны конокко чакырат. Бирок, Рысалы ооруп калып, өзү келе албаса да, досуна жакшы ат тартуулап жиберет. Моминамин атам, элге той кылып, досу Рысалы жөнүндө жарыя кылат. Карабай аркылуу Рысалы досуна куш тартуулайт. Эзелки досчулук бири-бирине тартуу, белек берүү менен ашкереленип келген.

20-30 жылдардагы катаал мезгил, саясат (Репрессия) экөөнүн жолугушуусуна тоскоолдук кылат. 40-жылдарда согуш башталып кетти, экөөнүн жолугушуусу ого бетер татаалдашат. Бирок бири-бирине болгон ишеничи өчпөйт.

Атам 1944-жылы дүйнөдөн кайтты. Рысалынын уулу Бирлик Солтонбеков Жалал-Абаддагы педагогикалык окуу жайына директор болуп келгенде, Рысалы келип, досумду таап бер дейт. Сураштырып, Моминаминдин өтүп кеткенин угуп, үйгө келип, достук, инсандык парзды өтөйт.

Ал кезде мен Москва мамлекеттик университетинде окуйт элем. Рысалы аяш атам уулу Бирлик экөө мага кат жазышыптыр. «Балам Токтасин, мен сенин атаң Моминамин менен өмүрлүк дос болдук. Өкүнүчтүүсү, биз бири-бирибизди көрүшө албадык. Сен, Бирлик менен дос болуп, биздин достугубузду уланткын» дептир.

Мен келгенде Бирлик шаардык комитеттин экинчи секретары болуп иштеп атыптыр. Ал үй-бүлөсү менен кой союп тосуп алды. Атасы Рысалы Жумгалда экен.

Бирлик экөөбүздүн достугубуз уланып жатат. Азыр карып калдык. 70 жашка чыктым. Жакын арада Жумгалга барып досумдун атасы, атамдын досу Рысалы Султанбековдун арбагына куран түшүрүп, бата кылып, эли-журтуна таазим кылып келүү нээтим, максатым бар»

Токтасин Моминов, Насыржан Карабаев, Мухаммеджан Шамсудиновдерге, алардын бала-чакасына укум-тукумдарына өзбек жоролорума кыргыз менин эшигим ачык, дасторконум мурункудай эле жайылуу, төрүмдө көлдөлөңдөр салынуу. Өзбөктер менен досчулугубуз укум-тукумубузга улана бермекчи.

* * *

Китептин чыгышына демөөрчүлөрдөн болуп жардам беришкен жээн кызым Белекова Назгүл Аспековна жана жээн күйөө балам Белеков Амангатерөң алкыш айтып ыраазычылыгымды билдиремин.

Мазмуну

Карамолдонун күүлөрү

(Жыйнак)

Жооптуу редактору **М.Токторов**

Корректору **Н.Оруналиева**

Компьютерде терген **М.Аманбаева**